

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ**

**ҚАРШИ МУҲАНДИСЛИК ИҚТИСОДИЁТ
ИНСТИТУТИ**

**“Ижтимоий фанлар” кафедраси ўқитувчиси
Бўриев Исроилнинг. Диншунослик фанининг
предмети. Диннинг ибтидоий шакллари.
Миллий динлар мавзусидаги**

Реферати

Қарши – 2017 йил

**Мавзу: Диншунослик фанининг предмети. Диннинг ибтидоий шакллари.
Миллий динлар**

РЕЖА

1. Диншунослик фанининг предмети, мақсади ва вазифалари.

Диншуносликни миллий ғоя ҳамда умуммиллий қадриятлар билан бир-бирига боғлиқлиги

2. Диний онг асосларининг шаклланиши: Тотемизм. Анимизм.

Шаманизм(Магия).Фетишизм.Яхудийликнинг вужудга келиши ва таълимоти

3. Веда ва веда динлари.Брахмаллик. Конфуцийлик.Конфуцийликда диний маросимлар.

4. Даосизмнинг вужудга келиши. Даосизм-Диний таълимот

Дин инсоният маънавий ҳаётининг таркибий қисмидир. Ўзбекистон Республикасида зиёлилар олдига маънавий баркамол инсонни шакллантириш вазифаси қўйилган бир пайтда дин масаласини четлаб ўтиш мумкин эмас. Мазкур масалани ҳал этишда илгариги динга агрессив хужум этиш услубининг салоҳиятсизлиги ҳаммага очиқ-ойдин. Лекин кейинги пайтда пайдо бўлган диний бўлмаган масалаларни диний деб аташ, ҳар қандай, ҳатто бир-бирига зид бўлган фикрларни таҳлил қилмасдан туриб мақташ услуби ҳам ўзини оқламайди. Демак, ушбу масалага принципиал, профессионал, илмий ёндашув даркор.

Дин эътиқод ҳамдир, бу эса ҳар бир кишининг шахсий иши. Лекин шахсни ҳар қандай миссионер ташкилотлар ихтиёрига ҳам ташлаб қўйиб бўлмайди. Озод жамиятда ҳар бир инсон ўз шахсий позициясини белгилаб олиши учун унга ҳар томонлама, бой, объектив-илмий маълумот зарур. Бундай маълумот қомусий характерда бўлмоғи, бировнинг ғаразли шарҳисиз асл матнлар шаклида бўлса, мақсадга мувофиқдир. Эскирган маълумотлар асосида мутахассис бўлмаган муаллифлар томонидан ёзилган асарлар ҳозирги замон ахборот эркинлиги ва унинг етиб келиши осон бўлган шароитларда ўқувчилар кўз ўнгида мазкур муаллифларнинг обрўсизланишига ёки ўқувчини нотўғри тасаввурга эга бўлиб қолишига олиб келади.

Кўп асрлар давомида халқимизнинг миллий қадриятига айланиб қолган ислом динининг Ўрта Осиё минтақаси тарихида, ушбу ерлик халқлар ҳаётида тутган ўрнини билиш ҳар бир ватандошимизнинг муқаддас бурчидир. Чунки миллий ва диний қадриятларни яхши билмай, уларнинг ҳурматини ўрнига қўймай туриб, инсон юксак маънавиятли бўла олмайди. Диншунослик фанининг асосий вазифаларидан бири ана шу халқ ҳаёти билан чамбарчас боғлиқ бўлган дин, унда жамланган юксак инсоний фазилатлар, яхшиликка ундов ва ёмонликдан қайтариш каби жиҳатлар билан талабаларни яқиндан таништириб, тўғри дунёқарашга эга юксак маънавиятли инсонларни тарбиялашдан иборат.

Ўрта Осиёга ислом дини кириб келгунига қадар бу ерда буддизм, зардуштийлик, манихеизм, христианлик каби турли динлар мавжуд бўлиб, ислом кириб келганидан кейин ҳам улар халқ орасида сақланиб қолди. Зеро, бу динлар ушбу халқларнинг ҳаёти, эътиқоди ва дунёқарашларида ўз таъсирини ўтказмай қолмади. Шунинг учун ҳам ислом динини ўрганиш билан бирга мазкур динларнинг тарихи, таълимоти, унга эътиқод қилувчиларнинг ҳаётида тутган ўрнини билиш муҳим масалалар қаторига киради. Дунёдаги турли халқлар билан мулоқот қилишда авваламбор уларнинг дунёқараши, урф-одатлари ва қадриятларини билиш катта аҳамият касб этади. Бунинг учун эса мазкур халқларнинг қадимги ва ҳозирги диний эътиқодларини ўрганиш талаб этилади. Диншунослик фани талабаларни ана шундай билимлар билан қуроллантиради.

Дин ва қонуннинг ўзаро муносабатларини яхши билиш демократик жамият пойдеворини мустаҳкамлайди. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни турли диний жамоа аъзоларининг

Ҳуқуқлари, мажбуриятлари ҳақида тўла маълумот беради. Ўқувчиларда Қонунга ҳурмат ҳиссини, ўзининггина эмас, бошқаларнинг ҳам диний ҳис-туйғуларини ҳурмат қилиш, тушунишга ҳаракат қилиш, ўз шахсий фикрларини бошқа кишиларга тазйиқ билан ўтказиш ғайриқонуний ҳатти-ҳаракат эканлиги, жамоат жойларида диний масалаларда зўравонлик, агрессивликка йўл қўймаслик каби тушунчаларни шакллантиради.

Юқоридагилардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, диншунослик фанини ўқитишдан мақсад – талабаларни динларнинг турлари, тарихи, ривожланиши, таълимоти, асосий манбалари, ўтмиш ва ҳозирги кунда халқлар ҳаётида тутган ўрнини ўргатиш орқали ўз халқи ва Ватани тарихини яхши биладиган, бошқа миллат ва элатлар олдида буюк алломаларнинг авлодлари бўлган юксак маданият ва маънавийатли халқ фарзанди эканлигини намоён эта оладиган, бу халқнинг келажаги ҳам буюк эканлигига ишонтира оладиган инсонлар қилиб тарбиялашдан иборат.

Дин таърифи. Дин сўзи араб тилидан олинган бўлиб, унинг луғавий маъноси «ишонч, эътиқод»дир. Истилоҳий маъноси лотин тилидаги «religion» сўзи билан мос келади.

Дин инсонни қуршаб олган атроф-муҳитдан ташқарида бўлган, уни ва коинотдаги барча нарсаларни яратган, айтиш мумкин инсонларга тўғри, ҳақиқий, одил ҳаёт йўлини кўрсатадиган ва ўргатадиган илоҳий борлиққа ишонч ва ишонишни ифода этадиган маслак, қараш, таълимотдир.

Дин муайян таълимотлар, ҳис-туйғулар, тоат-ибодатлар ва диний ташкилотларнинг фаолиятлари орқали намоён бўлади. У олам, ҳаёт яратилишини тасаввур қилишнинг алоҳида тариқаси, уни идрок этиш усули, оламда инсоният пайдо бўлгандан то бизгача ўтган даврларни илоҳий тасаввурда акс этишидир. Дин комил инсонни тарбиялашда асосий тарбияловчи қудратга эга бўлган маънавий-ахлоқий кучдир.

Дин асли нима эканлиги турлича изоҳланса-да, умумий нуқтаи назар шуки, дин ишонмоқ туйғусидир. Ишонмоқ туйғуси инсониятнинг энг теран ва руҳий-маънавий эҳтиёжларидандир.

Диншуносликнинг соҳалари. Диншуносликда динга «диннинг ўзи нима?», «унинг моҳияти нимадан иборат?» деган савол билан ёндашишдан ташқари «дин жамиятда қай тарзда мавжуд бўлади?» деган нуқтаи назардан ҳам ёндашув мавжуд. Бу масала билан кўпроқ дин социологияси шуғулланади.

Социологик нуқтаи назардан қаралганда дин жамият учун зарурий нарса, ижтимоий ҳаётнинг ажралмас қисмидир. У ижтимоий муносабатларни юзага келтирувчи ва амалга оширувчи омил сифатида намоён бўлади. Бу динни жамиятда бажарган вазифаларига кўра ўрганиш мумкин демакдир.

Диннинг вазифалари унинг алоҳида шахсга ва жамиятга таъсири ва табиатидан келиб чиқади. Бунда ҳар бир дин унга эътиқод қилувчи муайян бир шахсга, у ёки бу жамоага ва умуман жамиятга нима бериши, инсонлар ҳаётига қандай таъсир кўрсатиши каби масалалар ўрганилади.

Дин ижтимоий ҳодиса сифатида дин социологияси доирасида ўрганилади. Функционализм таълимоти жамиятга ижтимоий тизим сифатида қарайди:

унда жамиятдаги ҳар бир элемент муайян функцияни бажаради. Диннинг жамиятда бажарадиган ижтимоий, маънавий, руҳий вазифалари куйидагилардан иборат:

Биринчидан, ҳар қандай дин ўз эътиқод қилувчилари учун тўлдирувчилик, тасалли берувчилик (компенсаторлик) вазифасини бажаради. Масалан, инсонда доимий эҳтиёж ҳосил бўлиши ҳодисасини олайлик. Инсон ҳаёти, турмуш тарзи, табиат ва жамият билан бўлган муносабатлари жараёнида ўз мақсадларига эришиш иложсиз бўлиб кўринганида, қандайдир маънавий-руҳий эҳтиёжга зарурият сезади. Бу динга бўлган эҳтиёждир. Дин бу ўринда маънавий-руҳий эҳтиёжни қондирувчилик, тасалли берувчилик вазифасини бажарган ва ҳали ҳам бажармоқда.

Масалан, буддизм дини роҳибликни тарғиб қилар экан, бу дунёда орзу-ҳаваслардан, роҳат-фароғатдан воз кечган инсон *нирвана* ҳолатига эришгач, абадий роҳатда бўлишини таъкидлайди. Ёки ҳар бир христиан Исо Масиҳнинг қайтишига умид қилган ҳолда ҳаётнинг турли муаммоларини енгиб, сабр-бардош билан ҳаёт кечиради. Чунки христианлик Исо Масиҳ қайтиб келгач, барча издошларини саодатли ҳаётга етказиши ҳақидаги таълимотни илгари суради.

Ислом динида эса ҳар бир мусулмон бу дунёда эришмаган моддий ёки руҳий орзу-истакларига охиратда эришишига ишонган ҳолда дунё орзу-ҳавасларига ортиқча берилмай, турмуш машаққатларига сабр қилади.

Иккинчидан, муайян дин ўз таълимот тизимини вужудга келтиргач, ўзига эътиқод қилувчилар жамоасини шу таълимот доирасида сақлашга ҳаракат қилган ва ҳозирда ҳам шундай. Бу ижтимоий ҳодиса диннинг бирлаштирувчилик – интеграцион вазифаси деб аталади. Дин ҳамиша муайян ижтимоий, этник ва маънавий ҳаётни қамраб олишга интилади. Бунинг мунтазамлигини таъминлаш мақсадида дин халқларнинг ижтимоий ҳаётига, ахлоқий муносабатларига, шунингдек, адабиёти ва санъатига чамбарчас боғланиб кета олган.

Масалан, яҳудийликда мазкур дин вакиллари бир мафкура атрофида сақлаб туриш учун уларнинг бир миллат ва ягона маслак эгалари эканликлари, ягона худо – Яхвенинг энг севимли бандалари эканликлари уқтирилади.

Христианликда ҳам эътиқод қилувчиларни унга янада кўпроқ жалб этиш учун диний меъморий, тасвирий санъат, мусиқа каби санъат турларидан унумли фойдаланилади. Христианликда махсус икона чизувчилик мактаблари фаолият кўрсатади.

Учинчидан, ҳар бир дин ўз қавмлари турмушини тартибга солиб, йўналтирувчилик – регулятив вазифани бажаради. Динлар ўз урф-одатларининг, маросим ва байрамларининг қавмлари томонидан ўз вақтида, катъий тартибга амал қилган ҳолда бажарилишини шарт қилиб қўяди.

Мисол учун, исломда кунига 5 маҳал намоз ўқилиши, ҳар ҳафта жума намозининг жоме масжидларида адо этилиши, рамазон ойида бир ой рўза тутилиши, рўза (*‘ид ал-фитр*) ва қурбон (*‘ид ал-адҳо*) ҳайитларининг нишонланиши мусулмонларнинг ҳаёт тарзини тартибга солиб туради.

Тўртинчидан, дин алоқа боғлашлик, бирлаштирувчилик – коммуникатив вазифани ҳам бажаради, яъни ҳар бир дин ўз қавмларининг бирлигини, жамият билан шахснинг ўзаро алоқадорликда бўлишини таъминлашга интилади. Бунда у ёки бу динга эътиқод қилувчи кишиларнинг ўз динидаги бошқа кишилар билан алоқадор эканлиги, ўзаро ҳуқуқ ва бурчларининг борлиги, урф-одат ва ибодатларни жамоа бўлиб бажарилиши лозимлиги назарда тутилади.

Бешинчидан, дин легитимизация – қонунлаштирувчилик функциясини ҳам бажаради. Диннинг бу функцияси назарий асосини йирик америкалик социолог Т. Парсонс ишлаб чиқди. Унинг фикрича, «ҳар қандай ижтимоий система муайян чекловларсиз мавжуд бўла олмайди. Бунинг учун у қонун даражасига кўтарилган ахлоқ нормаларини ишлаб чиқиши керак. Дин бундай нормаларни қонунлаштирибгина қолмай, уларга бўлган муносабатни ҳам белгилайди».

Олтинчидан, дин вазифаларининг фалсафий, назарий жиҳатлари ҳам мавжуд. Бу вазифа инсонга яшашдан мақсад, ҳаёт мазмунини, дорулфано ва дорулбақо масалаларига ўз муносабатини билдириб туришидан иборатдир.

Кишилик жамиятида дин доимо инсон билан бирга бўлганми ёки қандайдир даврда жамият динсиз яшаганми, деган саволга турли фикрлар билдирилган. Бу – диннинг тарихийлиги масаласи бўлиб, унга икки хил жавоб берганлар. Биринчиси, марксистик таълимотнинг собиқ тарафдорлари фикрича, «қандайдир муддат инсоният динсиз яшаган ва жамиятнинг муайян босқичида – юқори палеолит даврида, бундан 20-40 минг йил аввал дин пайдо бўлган» дейилади. Иккинчиси, «диннинг келиб чиқиши инсониятнинг пайдо бўлиши билан бевосита боғлиқ» деган фикрдир.

Диний тафаккурнинг шахсий ёки ижтимоий илдизларини ўрганиш билан диннинг келиб чиқиши муаммосини ҳал қилиш мумкин бўлади. Э. Тайлор каби эволюцион йўналишдаги позитивистларнинг хулосасига кўра, диннинг илдизи «файласуфлик қилган ёввойи одам»га бориб тақалади. Яъни, «у ўз-ўзига борлиқ, ўзини ўраб турган оламнинг пайдо бўлиши ва ўзи кузатган ходисаларнинг ҳақиқати ҳақида савол берган. Унда фикрлаш юқори даражада бўлмаган. Шундан сўнг унда руҳлар, илоҳиётлар, фаришталар ҳақида тасаввурлар пайдо бўлган».

Диннинг келиб чиқиши ҳақида яна бир назария мавжуд: «Биринчи ёлғончи биринчи нодонни учратганда дин пайдо бўлди». Бунда дин ёмон ниятли кишиларнинг ўйлаб топган нарсаси бўлиб чиқади. Бу иккала назария ҳам ҳеч қандай илмий асосга эга эмас.

Файласуфлик қилган ёввойи одам концепцияси бўйича «ибтидоий одам ёлғиз ҳолдаги чуқур фикр юритувчи бўлган. У ўз олдида улкан саволларни қўйган. Бу саволлар унинг кундалик ҳаётида керак эмас эди. Шунинг ҳам унутмаслик керакки, ибтидоий одамнинг фикр юритиши унинг кундалик ишлаб чиқариш фаолияти билан боғлиқ бўлган. Бу фаолиятнинг табиати,

шарт-шароитлари биргина одамга тегишли бўлиб қолмай, барчага баробар, ижтимоий группа, қабила, уруғ, халққа тегишли эди».

Дин «бир одам бошқаларни алдаши натижасида келиб чиққан» деган фикр ҳам танқидга учраган. Бошқа фикрга кўра, «дин – бу жамиятдаги кишиларнинг бараварига ўз-ўзини алдаши натижасида келиб чиққан. Шунинг учун ҳам бу фикр эгалари дин ижтимоий ҳодисадир деган хулосага келиш мумкин», дейдилар.

Дин инсоннинг руҳий дунёси билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, унинг ижтимоий ҳаётида доимо у билан бирга бўлди. Шунинг учун ҳам *динни ўрганиш* – *бу инсониятни ўрганиш* демакдир. Динни инсониятдан, инсониятни диндан ажратиб бўлмаслигини тарихнинг ўзи исботлади. «Коммунистик жамиятда дин йўқ бўлиб кетади» дейилган гапнинг аксича коммунизм ҳаёлий нарсая, дин доимий эканлиги амалда исботланди. Демак, дин инсоният билан бирга дунёга келган.

Динлар унга эътиқод қилувчиларнинг сони, миқёси, ўзининг маълум миллат ёки халққа хослиги ёхуд миллат танламаслигига кўра турли гуруҳларга бўлинади. Бу гуруҳлар сон жиҳатдан қанча бўлишидан ёки назарий жиҳатдан қанчалик етук бўлишидан қатъи назар, уларни мутлақлаштириб бўлмайди. Чунки ҳар қандай тасниф маълум бир жиҳатга эътибор бериб, бошқа қирраларни қамраб ололмайди. Ҳозирги кунда дин типологиясида динларнинг қуйидаги таснифлари мавжуд:

- тарихий-географик жиҳатга кўра;
- этник жиҳатга кўра;
- эътиқод қилувчиларининг сонига кўра;
- ҳозирги даврда мавжудлиги жиҳатидан (тирик ва ўлик диний тизимлар)

ва ҳ.к.

I. Тарихий-географик тасниф.

1) Ўрта ер денгизи ҳавзаси динлари:

- а) грек;
- б) Рим;
- в) эллинистик.

2) Қадимий Яқин ва Ўрта Шарқ динлари:

- а) Миср;
- б) Шумер;
- в) Аккад;
- г) ғарбий-сомий;
- д) исломгача араблар динлари.

3) Яқин ва Ўрта Шарқнинг пайғамбарли динлари:

- а) зардуштийлик;
- б) яҳудийлик;
- в) христианлик;
- г) манихеизм;
- д) ислом.

4) Ҳиндистон динлари:

- а) ведалар динлари;

- б) ҳиндуизм;
- в) ҳинд буддизми (теравада, махаяна);
- г) жайнизм.
- 5) Шарқий ва Жануби-Шарқий Осиё динлари:
 - а) Шри-Ланка, Тибет, Жануби-Шарқий Осиё ҳавзаси буддизми;
 - б) Хитой динлари (даосизм, конфуцийчилик, буддизм мактаблари);
 - в) Корея ва Япония динлари.
- 6) Америка ҳиндулари динлари:
 - а) толтек ва ацтеклар динлари;
 - б) инклар динлари;
 - в) майялар динлари.

II. Этник тасниф.

1) уруғ-қабила динлари – тотемистик, анимистик тасаввурларга асосланган, ўз уруғидан чиққан сеҳргар, шаман ёки қабила бошлиқларига сиғинувчи динлар. Улар миллат динлари ва жаҳон динлари ичига сингиб кетган бўлиб, ҳозирда Австралия, Жанубий Америка ва Африкадаги баъзи қабилаларда сақланиб қолган;

2) миллат динлари – маълум миллатга хос бўлиб, бошқа миллат вакиллари ўзига қабул қилмайдиган динлар. Уларга яҳудийлик (яҳудий миллатига хос), ҳиндуизм (ҳиндларга хос), конфуцийчилик (хитой миллатига хос), синтоизм (японларга хос) киради;

3) жаҳон динлари – дунёда энг кўп тарқалган, кишиларнинг миллати ва ирқидан қатъи назар унга эътиқод қилишлари мумкин бўлган динлар. Улар сафига одатда буддизм, христианлик ва ислом динларини киритадилар.

Бундан ташқари динлар таълимотига кўра монотеистик – яккахудолик (яҳудийлик, ислом) ва политеистик – кўпхудолик (ҳиндуизм, конфуцийчилик) динлари ва ҳ.к.га бўлинади.

ДИННИНГ ИБТИДОЙ ШАКЛЛАРИ

Диний онг асосларининг шаклланиши. Илмий адабиётларда келтирилишича, «ибтидоий одамнинг жисмоний, физиологик, асаб-эндокрин, биологик, психологик ва бошқа соҳалари ўзига хос хусусиятларга эга эди. Бу унинг ҳаёти ва фаолияти, феъл-атвориғагина эмас, балки унинг фикрлаш даражаси, кучли ҳаяжонланиши, тасаввур этиши, ҳақиқий ёки сохта мантиқий қонуниятларни кашф этишига таъсир кўрсатди. У ибтидоий бўлса-да, ақлли, фикр юритувчи, маълум мушоҳадага қобилятли, конкрет ҳолатда фикр юрита оладиган, доимий фаолиятида вужудга келган амалий тажрибаларга эга бўлган одам эди. Бундай таҳлил нимага асосланган? Билим миқдорининг ниҳоятда озлиги ва унинг доимий такомиллашиб бориши, олдинда турган ҳаётдан кўрқув ва уни енгишга бўлган интилиш, амалий тажрибанинг узлуксиз ортиб бориши, табиат кучларига мутлақ тобелик ва ундан қутулишга тиришиш, атроф-муҳит инжикликлари ва уларни енгиш ва ҳ.к. – буларнинг барчаси шунга олиб бордики, унинг илк қадамидан нафақат мантиқий талабчанлик, балки ҳиссий-ижтимоий, хаёлий-фантастик

муносабатлар келиб чиқди. Гап «онгли ёввойи» ёки «абстракт фикрловчи киши» тўғрисида бораётгани йўқ, айти жамоанинг қонун-қоидаларидан чиқмаган ҳолда, қолаверса, 20-50 кишидан иборат бўлган кичик қабила, меҳнат фаолияти жараёни (ов, озиқа излаш, қурол яшаш, турар жойни жиҳозлаш ва ҳ.к.), доимий ижтимоий муносабатлар, оилавий уруғдошлик алоқалари ва ҳодисалар жараёнида (никоҳ алоқалари, туғилиш ва ўлим) ушбу жамоанинг руҳонийлари, ғайритабиий кучлар ва воқеийлик ўртасидаги ғайриоддий алоқалар тўғрисида ибтидоий тасаввурлар мустаҳкамланиб борган. Реал ҳаёт билан бир қаторда ўзга дунё мавжудлиги, марҳумлар тириклар ҳаётига таъсир эта олиши тўғрисидаги ғоялар юзага келди».

Диний адабиётлар, хусусан Авесто, Таврот, Инжил, шунингдек, Қуръони каримда ҳам инсоннинг яратилиши, унинг ер юзидаги илк ҳаёти ўзига хос тарзда талқин қилинади. Уларнинг барчасида дунё ва инсониятнинг ягона Яратувчи (Авестода – Ахура-Мазда, Тавротда – Яхве, Инжилда – Ота Худо, Қуръонда – Аллоҳ) томонидан яратилгани бир овоздан таъкидланади. Одамзоднинг диний тасаввурлари пайдо бўлишига келсак, Худо дастлабки инсон – Одамни яратгач, унга маълум йўл-йўриқ ва кўрсатмалар берди ва бу кўрсатмалар ўз навбатида дин деб аталди. Диний таълимотга кўра, инсон бошдан мукамал ҳолда яратилган, шунга ўхшаш дин ҳам унга мукамал ҳолда берилган. Эволюционизм таълимотига кўра, инсоннинг пайдо бўлиши ҳам, диннинг шаклланиши ҳам босқичма-босқич, соддадан мураккабга қараб ривожланиб борган. Умуман олганда, барча илмий адабиётларда диннинг пайдо бўлиши борасида билдирилган фикрлар илмий фаразлардан иборат бўлиб, ушбу масаланинг диний адабиётлардаги талқини эса ҳар бир инсоннинг диний эътиқодига боғлиқ.

Инсоният тарихига назар ташлайдиган бўлсак, унинг кундалик ҳаёти билан боғлиқ бўлган муҳим ишлар, жумладан, туғилиш, озиқа топиш, ов қилиш, ўз хавфсизлигини таъминлаш, дафн маросими кабилар турли диний тасаввур ва эътиқодлар билан боғлиқ бўлганлигини кўрамиз.

Дафн маросимлари. Қадимги дунё тарихидан маълумки, одамзод яратилганидан буён ўз қариндошларини кўмишда махсус маросимлар, маълум тайёргарлик удумларига амал қилиб келади. Масалан, Қадимги Мисрда фиръавнлар жасади қизил минерал бўёқ билан қопланар, ёнига кундалик эҳтиёж буюмлари, зеб-зийнатлар каби турли-туман асбоб-анжомлар қўйилар эди. Бу ҳам ўз навбатида қавмларини дафн этаётган жамоанинг охират мавжуд эканлиги ҳақида муайян тасаввурга эга бўлганлигидан далолат беради.

Ов қилиш. Шу пайтга қадар олиб борилган археологик изланишлар давомида ер юзининг турли жойларидаги ғорларда ибтидоий одам томонидан чизилган расмлар топилган. Ғорлардаги суратларнинг кўпчилигида ов қилиш жараёни, одам ва ҳайвонларнинг тасвирлари, ҳайвон терисини кийган одамлар, ярим одам ва ярим ҳайвон қиёфасидаги мавжудотлар тасвирланган. Демак, ибтидоий одам ўзи ва ҳайвонлар ўртасида табиий ва ғайритабиий алоқалар мавжудлиги ҳақида тасаввурга эга бўлган ва айти пайтда марҳум аждодларининг руҳлари сеҳрли усуллар билан ҳайвонлар хулқига таъсир

этиш имкониятига эга деб билган. Бу тасаввурлар тириклар билан марҳумлар ўртасидаги воситачилар: сеҳргарлар ва шаманлар фаолиятининг шаклланишига туртки бўлди. Ибтидоий одам ҳаёти ҳақидаги фаразларга кўра унинг ҳаётида келиб чиққан диний тасаввурлар куйидаги ибтидоий дин шаклларида намоён бўлган:

Тотемизм. «Тотем» сўзи Шимолий Америкада яшайдиган Ожибва қабиласи тилида «унинг уруғи» маъносини англатади ва моҳиятан «одамнинг ҳайвонот ёки ўсимликнинг муайян турларига қариндошлик алоқаси бор» деб эътиқод қилиш, эҳтимол, маълум бир жамоанинг аввалда асосий озиқа манбаини ташкил қилган ҳайвон ёки ўсимликка нисбатан эътибор кейинчалик вужудга келган қабила диний тасаввурларининг асосий шаклларида бирига айланган бўлиши мумкин. Уруғдош гуруҳлар ўзларини умумий белгилари ва тотемлари бўлган ҳайвон ёки ўсимликдан келиб чиққан деб билар эдилар. Тотемларга бундай эътиқод узок ўтмишга тегишлидир, уларнинг мавжуд бўлганлигини фақат қадимги ривоятларгина тасдиқлайди. Масалан, ҳозиргача Австралия аборигенлари орасида бу хусусда афсоналар сақланиб қолган.

Уруғдош жамиятнинг шаклланиш жараёнида тотемизм муҳим роль ўйнади, айниқса, қариндош гуруҳларнинг бошқалардан ажралишига, «ўзимизники», яъни «бир тотемга тегишли» деган аниқ таассурот пайдо бўлишига сабаб бўлди. Тотемизм таъсирида пайдо бўлган урф-одатлар ва меъёрлар асрлар давомида қатъий равишда қўлланилди. Айни тотемга хос бўлмаган бегоналар бу жамоа урф-одати ва меъёрларидан четда ҳисобланган. Тотемизмнинг бундай ижтимоий роли, табиийки, тотемистик кўринишларнинг эволюцион характериға ҳам таъсир кучини ўтказмай қолмади. Вақт ўтиши билан қариндошлик тизимининг мустаҳкамланиб бориши жараёнида биринчи даражали тотем тартиби ҳақида тасаввур илгари сурилди. Зооантропоморф кўриниши билан аралашган ҳолда одам билан унинг тотеми қариндошлиги орасида оилавий муносабатлар, яъни одам вафот этгач, унинг ўз тотемига айланиши ёки аксинча, қайта инсон шаклига келиши ҳақидаги тасаввурлар пайдо бўлди. Булар ҳаммаси ўтган ота-боболар руҳларига сиғинишнинг, умуман кучайишига ва илоҳий кучларга, бир томондан, ишончнинг ошишига олиб келган бўлса, иккинчи томондан, *тотемга* бўлган муносабатларнинг ўзгариши, мисол учун *тотемни* озиқа сифатида истеъмол қилишнинг тақиқланишига олиб келди. *Табу* (тақиқлаш) тизими пайдо бўлди. Бунда энг муҳими *тотемни* овқат сифатида истеъмол қилишни тақиқлаш эди. Фақат баъзи диний маросимларда руҳонийлар ёхуд қабила бошлиқларигагина *тотемни* ейишга рухсат этиларди. Шундай қилиб, тотемизм уруғчилик жамоасида диний кўринишларнинг тарихий асоси бўлиб қолди.

Инсоният тараққиётининг дастлабки босқичларида тотемизмнинг асосий вазифалари, юқорида айтиб ўтилганидек, бирлаштирувчилик, тартибга солувчилик эди. Тотемизм диний шаклларнинг дастлабкиси саналса-да, ҳозирда ҳам кўплаб халқларнинг урф-одатларида, эътиқодларида унинг унсурлари сақланиб қолган (масалан, Ҳиндистонда сугир, Австралияда

кенгуру, қирғизларда оқ буғу афсонавий бахт келтирувчи ҳайвон сифатида улуғланади).

Анимизм (лотин тилида «*anima*» – «руҳ», «жон» маъноларини англатади). Анимизм – руҳлар мавжудлигига ишонч, табиат кучларини илоҳийлаштириш, ҳайвонот, ўсимлик ва жонсиз жисмларда руҳ, онг ва табиий қудрат борлиги ҳақидаги таълимотни илгари сурувчи илк диний шакллардан бири. Илк анимистик тасаввурлар қадим ўтмишда, эҳтимол, тотемистик қарашлар пайдо бўлгунича, оилавий жамоаларнинг шакллангунича вужудга келгандир.

Анимизмнинг тотемизмдан фарқли жиҳатлари бор. Албатта, тотемизм маълум бир оилавий гуруҳнинг ички истеъмолига, уни бошқалардан фарқлаш мақсадига йўналтирилган бўлса, анимистик тасаввурлар кенг ва умумий характерга эга. Улар ҳаммага тушунарли ва маъқул бўлган. Шу билан бирга у табиатнинг қудратли кучларини – осмон ва ер, қуёш ва ой, ёмғир ва шамол, момақалдиروқ ва чакмоқ кабиларни илоҳийлаштириб, уларда руҳ мавжуд деб билар эди. Табиийки, ибтидоий одамлар нафақат табиатнинг буюк мавжудликларини, балки рельефнинг айрим алоҳида қисмлари – тоғлар ва дарёлар, адир ва ўрмонлар каби одам эътиборини тортувчи нарса ва жисмларга ҳам илоҳий муносабатда бўлар эдилар. Ҳаттоки, кўп йиллик дарахт, каттароқ харсанг тош, жарликларга ўхшаш нарсалар ҳам ибтидоий одамлар тасаввурида жонли, тафаккурли, сезувчан ва ҳаракат қилувчи, шунингдек, яхшилик ёки ёмонлик келтириши мумкин деб тушунилган. Шундай бўлгач, ҳар қандай воқеа-ҳодисаларга эътибор билан муносабатда бўлиш тақозо этилган, қурбонликлар қилинган, руҳлар ҳақида дуо қилиб, маросимлар уюштирилган.

Анимизм замонавий динларнинг барчасида асосий ақидавий қисмни ташкил этади. Жумладан, жаҳон динлари саналмиш буддизм, христианлик ва исломда ҳам руҳлар ҳақидаги таълимот мавжуд.

Шаманизм («шаман» сўзининг тунгус тилидаги маъноси – «сеҳргар»). Сеҳргарлик (афсун, магия) реал натижалар олиш учун илоҳий кучларга таъсир этиш мақсадида амалга ошириладиган ритуаллар – урф-одатлар мажмуасидир. У тотемизм ва анимизм билан бир вақтда пайдо бўлиб, унга кўра унинг воситасида кишилар ўз *тотемлари*, ота-боболарининг руҳлари билан ҳаёлан боғланишни амалга ошириб келганлар. Шаманизм қадим ўтмишда пайдо бўлиб, минглаб йиллар давомида сақланиб келган ва табиийки, мунтазам ривожланиб борган. Одатда, афсунгарлик урф-одатлари билан махсус одамлар – шаманлар, афсунгарлар шуғулланганлар. Улар орасида, айниқса, аёллар кўп ўринни эгаллаганлар. Бу шаманлар, афсунгарлар жазаваги ва асабий кишилар бўлиб, одамлар уларнинг руҳлар билан мулоқотда бўла олишларига, уларга жамоанинг орзу-ниятларини руҳларга етказиш, уларнинг иродасини талқин қилиш қобилиятига эга эканлигига чуқур ишонганлар. Шаманлар, одатда, маълум ҳаракатлар: овоз чиқариш, ашула айтиш, рақсга тушиш, сакраш йўли билан ноғоралар ва кўнғироқлар овозлари остида жазавага тушиб, ўзини йўқотиш, жазаванинг юқори нуқтасига етиш билан афсунгарлик қилишган. Томошабинлар ҳам

баъзан ўзларини йўқотар даражага етиб, маросим иштирокчисига айланиб қолишар эди. Маросим охирида шаман ҳеч нарсани эшитмай, кўрмай қолар, унинг руҳлар дунёси билан мулоқоти худди шу ҳолатда амалга ошади деб ҳисобланарди. Умуман олганда, турли диний маросимларни ўз ичига олган афсунгарлик жамиятнинг ҳақиқий талабларидан келиб чиққан ҳолда ҳаётда амалга оширилган. Илоҳий кучлар дунёси билан бундай боғланиш йўли ҳаётда номаълум, олдиндан билиб бўлмайдиган шароитлардан келиб чиққан. Шунинг баробарида афсунгарлик одамларнинг фикрлаш қобилиятининг ўсиб бориши, онгининг мустаҳкамланишида катта роль ўйнади, диний онгининг шаклланиш жараёнида муҳим ўрин тутди. Афсунгарлик фикр юритиш ривожланган сари одамга ўз-ўзидан бўладиган, фақатгина мақсадли йўналишдаги ҳаракатлар натижасида олинадиган эмас, балки илоҳий кучлар афсуни билан боғлиқ бўлган шароитлардан келиб чиқадиган кўриниш деб ҳисобланган. Натижада кўпгина аниқ ҳодисалар, ҳаттоки алоҳида буюмлар сеҳрли куч эгаси сифатида қабул қилина бошланди.

Сеҳргарлик маросимлари икки усул: якка ҳолда ёки жамоа бўлиб амалга оширилар эди. Афсунгарлик мақсадга кўра қуйидагиларга бўлинади: 1) зарар келтирувчи – ёвуз афсунгарлик. Бундан кимгадир зарар етказиш ният қилинади; 2) ҳарбий афсунгарлик. Бундай афсунгарлик душманга қарши қўлланилади (масалан, қурол-аслаҳаларни сеҳрлаш); 3) севги афсунгарлиги, бошқача айтганда, «иссиқ» ёки «совуқ» қилиш; 4) тиббий афсунгарлик. Даволашда ишлатилади; 5) об-ҳаво афсунгарлиги. Бу сеҳргарлик туридан ёмғир чақириш ёки шунга ўхшаш об-ҳавони ўзгартириш мақсадларида фойдаланилган.

Сеҳргарлик ҳозирда ҳам мавжуд динларда, турли халқлар урф-одатларида сақланиб қолган.

Фетишизм («фетиш» сўзи фр. *fétiche* – «бут», «санам», «тумор» маъносидаги сўзни англатади). Моҳияти табиатдаги жонсиз предметларга сиғинишдир. Унга кўра алоҳида буюмларда кишини ўз мақсадига эриштириш, маълум воқеа-ҳодисаларни ўзгартириш қудрати мавжуд. Фетиш ҳам ижобий, ҳам салбий таъсир этиш кучига эга.

Фетишизм ёғоч, лой ва бошқа материаллардан ясалган буюмларнинг пайдо бўлиши билан бир пайтда шаклланган. Бутларда ва туморларда жамоалар ғайритабиий дунёдан келадиган илоҳий қудратнинг тимсолини кўрдилар.

Бундай *фетишга* одатда афсунгарлар, шаманлар эга эдилар. Улар афсунгарлик йўли билан буюмларга таъсир кўрсатганлар. Ибтидоий одамларнинг дастлабки диний таассуротлари умумий мажмуасининг шаклланиш жараёнида фетишизм якунловчи босқич бўлиб қолди. Ҳақиқатан, аждодларни ва табиатни жонлантириш билан боғлиқ бўлган анимизм, турли *тотемлар* ҳамда ўлиб кетган авлодлар шахсига боғлиқ тотемизм орқали ибтидоий одамлар онгида реал буюмлар билан бирга илоҳий ва хаёлот дунёси борлиги ҳақидаги тушунча пайдо бўлди. Натижада уларнинг онгида афсонавий фикр юритиш қобилияти мустаҳкамланди. Ва ниҳоят, *фетишларнинг* пайдо бўлиши шуни кўрсатадики, афсонавий қудрат

фақатгина вақт ва бўшлиқда кўчиб юриш хусусиятига эга бўлиб қолмасдан, балки воқеий дунёдаги буюмларда ҳам мавжуд бўлиши мумкин.

Шундай қилиб, уруғчилик жамиятининг ташкил топиш жараёнида ибтидоий одамларнинг онгида дастлабки диний кўринишларнинг кенг, аниқ, тартибли мажмуаси ишлаб чиқилди. Демакки, диний тасаввурлар одам ҳаётининг бўлинмас, ҳаттоки асосий қисми бўлиб қолди. Жамият ва табиат қонунларини, албатта, ўша дунё кучлари бошқаради. Шунинг учун жамоа яхши яшайман деса, озиқалар билан таъминланган, кимнингдир томонидан ҳимояланган бўлишни истаса, биринчи вазифаси у ўша ғайритабиий кучларни жуда ҳам ҳурмат қилиши керак эди. Дунё ҳақидаги бу тасаввурлар вақт ўтиши билан такомиллашиб борди ва инсоният ҳаётида узоқ вақт ўз таъсирини ўтказиб келди.

Фетишизмнинг унсурлари ҳозирги даврда ҳам халқларнинг урф-одат ва эътиқодларида сақланиб қолган. Турли хайкаллар, суратлар, тумор, кўзмунчоқ ва ҳар хил рамзлар бунга ёрқин мисолдир.

Ибтидоий мифология. Ибтидоий одамнинг тасаввури ва эътиқодлари мажмуаси, уларнинг реал ҳаётдаги қийинчиликлари, муаммолари ва ютуқлари оғзаки ижодда акс этган. Бу нарса одамларнинг онгида қолиб, турли афсоналарнинг яратилишига сабаб бўлган. Ибтидоий мифологияни ташкил этган ижод доимо одамларнинг маънавий ҳаёти, ибодати, ҳиссиётлари ва диний тасаввурлари билан чамбарчас боғлиқ эди. Бунга тушуниш осон: агар ибтидоий одамнинг маънавий ҳаёти асосини тотемларга, марҳум аجدодларга ибодат қилиш, улар билан сирли қариндошлик ташкил қилса, мифологиянинг марказида зооантропоморфик аجدодлар ёки ҳар хил мўъжизавий кучга эга бўлган илоҳийлаштирилган қаҳрамонлар турарди. «Маданий қаҳрамон»ларнинг исмлари афсоналарда бирон-бир ихтиро ёки янгиликда мужассам бўлган. Масалан, оловни топиш, оила ва никоҳлар шаклини ўрнатиш, меҳнат ва ов қуролларини яшаш ҳамда бошқа жасоратларга оид ақидаларни ташкил қилиш. Космогоник сюжетлар ибтидоий мифологияда катта ўрин эгаллаган, яъни ер ва осмон, қуёш ва ой, ўсимлик ва ҳайвонот, ниҳоят, одамнинг яратилиши тўғрисидаги ривоятлар, афсоналарда диний тасаввурларнинг таъсири яққол ифодаланган. Рухларнинг янги шаклга кириш сеҳрли хусусияти, яъни ўз қиёфасини ўзгартириш қобилятини, бир вақтнинг ўзида одам ва ҳайвон шаклига кира олишини *монстрлик* деб ҳисоблашарди.

Ибтидоий мифологияда ҳаёт ва ўлим, табиат ва маданият, аёл ва эркак орасидаги муҳим алоқалар тасвирланган эди. Мифологиянинг бундай қарама-қаршиликларини таҳлил қилиш инсон тарихининг қадимги босқичини қайта тиклаш учун муҳим манба ҳисобланади. Хусусан, бу таҳлил ибтидоий жамоалар тараққиётида диний тасаввурларнинг ролини аниқлашга имкон яратади.

Неолит давридаги диний тасаввурлар. Неолит революцияси одамларнинг турмуш тарзини тубдан ўзгартирди. Одам аста-секин ўсимликларни ўстириш, озиқа захираларини ҳосил этишни ўрганди, бу эса одамни ўтроқ ҳаёт кечиришга мажбур этди. Ёввойи ҳайвонларни қўлга ўргатди ҳамда улар бераётган маҳсулот: гўшт, сут ва теридан фойдаланишни

ўрганди. Овқат пиширишни ўрганди, идишлар яшаш учун янги муҳим материалларни ўзлаштирди. У овқат ва ичимликлар сақлаш учун мўлжалланган идишлар, уй қуриш учун фойдаланиладиган лойни тайёрлашга ўрганди. Неолит даври юқори палеолитдан шуниси билан фарқланадики, унда одамзод тош буюмларни силлиқлаш ва сайқал беришни ўрганди ва шу фарқ мазкур даврга ном берди (*неолит* – янги тош даври, янги тош ишлаш, янги усуллар даври).

Неолит даврида деҳқонлар янгича ишлаб чиқариш усуллари топдилар, зич ва гуруҳ-гуруҳ бўлиб яшай бошладилар. Душмандан ҳамда ёввойи ҳайвонлардан ҳимояланган қишлоқлар кенгайиб, атрофларида кичик қишлоқчалар ўрнашар эди. Аҳолининг кескин кўпайиши янги ерларни ўзлаштиришга эҳтиёж туғдирса, ҳаёт тарзининг ўзгариши диний тасаввурлар ривожланишига янги имкониятлар яратди.

Деҳқончиликнинг мунтазам тирикчилик ташвишлари: ҳосилни, йиғим-теримни кутиш, аниқ вақтни белгилаш, йил фасллариининг цикллариини билиш кабиларнинг ҳаммаси деҳқоннинг осмону ерга, куёшу ойга, ёмғиру шамолга янги қизиқиши пайдо бўлишига сабаб бўлди, янги руҳлар қудратига ишонч сезиларли ва кўзга ташланадиган бўлиб қолди. Ўз навбатида, илтижо ва қурбонлик руҳларга атала бошланди. Аммо табиий имкониятлар тўғрисидаги тасаввурлар кескин ўзгарди. Натижада қадимги руҳлар – анимистик сиғиниш объекти аста-секин ўта қудратли худоларга айландилар. Улар учун меҳроб ҳамда черковлар ташкил этилиб, бундай жойда, одатда, деҳқонлар жамоасидан махсус ажратилган алоҳида хизматкорлар – келажакдаги қоҳинлар кечаю кундуз хизмат қилар эдилар. Қадимги тотемистик тасаввурлар ҳам ўзгарди, деҳқонлар ҳаёти ов натижасига боғлиқ бўлмагани боис, ҳайвонлар қадрлана бошлади, аммо тотемистик тасаввурлар авлодлар хотирасида сақланиб қолаверди. Бу эса зооморфик ташқи қиёфани бирон-бир сиғиниладиган илоҳиётда акс этишига олиб келди. Аксар илоҳиётларнинг кўриниши ҳайвон, қуш, балиқларнинг ё боши, ё танаси шаклида бўлар эди. Бу мифологик қаҳрамонларнинг юқорида айтиб ўтилган илоҳиётга қариндошлиги сақланиб қолган.

Фетишизмнинг сокин характери ўзгарди, илоҳиётларнинг қудратли бутлари меҳроблар ёки черковлар ёнига ўрнатилган йирик ҳайкаллар шаклига айланди.

Баъзан бутлар ўрнига рамзий ҳайкалчалар, турли шаклдаги тошлардан фойдаланилди. Фетишизмнинг ривожланишида бу ҳайкал ва қурилмалар ибодатхоналарнинг рамзи бўлиб хизмат қилди.

Афсун ҳам ўзгарди. Афсунгарларнинг душманларга зиён етказиш ва омадли ов билан таъминлаш, руҳлар ёрдамида ўз мақсадига етишишнинг ибтидоий усуллари ўрнига янги, пухта ўйланган илоҳлар билан алоқа маросимлари, бошқа диний маросимлар, ибодат ва қурбонлик қилиш тартиблари юзага келди. Табиийки, булар асосида қадимги афсунлар ётар эди. Аммо бир қанча янгиликлар: фол ва башорат юзага келди, булар афсунга яқин бўлган ҳамда унга асосланган афсун усуллари бўлса-да, мақсад бошқа эди: бунда истакни амалга ошириш эмас, балки уни билиш кўзда тутилади. Фолбинликнинг илк шакллари неолит давридан илгари ҳам амалда бўлган.

Аммо тизим сифатида неолит даврида якунланди. Неолит давридаги деҳқонлар кудратли тангридан кўрққан ҳолда унинг яхши ният муносабатларига жуда қизиқар эдилар. Бунинг учун табиат кучлари илоҳиётларига ёки илоҳийлаштирилган аجدодларга ибодат қилишар эди. Улар хаёлан қурбонликлар ва ибодатлар илоҳиётлар кўнглига йўл топади, бизга ёрдам келади деб ишонар эдилар, аммо буни билса бўладими? Мана шу ерда фол очишга эҳтиёж туғилар эди. Ҳар бир жамоа учун хос бўлган ибтидоий шаклдаги афсун маросимларидан фаркли ўлароқ, фолбинлик юқори савиядаги маданиятни талаб этарди. Маросимларни олиб боровчи фолбин кийими шартли белгилар тизимида риоя қилиши шарт эди. Бу шартли белгилар сиғинилаётган илоҳиётининг қониққанлигини ҳамда уларнинг илтижоларига аниқ жавоб беришга тайёрлигини англатарди. Белгилар тизими ҳар хил: элементар қуръа ташлашдан то мураккаб чизик, ёруғ нуқта ва чизикларнинг қўшилишигача бўлар эди.

ЯХУДИЙЛИК

Яҳудийлик дунёда кенг тарқалган динлардан биридир. Шу кунларда яҳудийлар Исроилда 4,7 млн. (аҳолининг 80 фоизи), АҚШда 6 млн. (40 фоизи Нью Йоркда), Россияда 1,5 млн., Ғарбий Европа давлатларидан Францияда 0,6 млн., Буюк Британияда 0,4 млн. ни ташкил қилиб, бошқа кўпгина мамлакатларда ҳам яшайдилар.

Пайдо бўлиши. Яҳудийлик милоддан аввалги 2000 йилларнинг охирларида Фаластинда вужудга келган яккахудолик ғоясини тарғиб қилган диндир. Яҳудийлик миллат дини бўлиб, фақатгина яҳудий халқига хос. *Яҳудий* сўзининг келиб чиқиши ҳақида турли фикрлар мавжуд. Абу Райхон Беруний ўзининг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» китобида ёзишича, яҳудийлар бу сўзни сомий тилларидаги *ҳода* – «тавба қилмоқ, тавба қилганлар» сўзидан келиб чиққан деб даъво қилсалар-да, аслида бу фикр нотўғри, «яҳудий» сўзи Бану Исроил халқи устидан ҳукмронлик қилган Яъқуб пайғамбарнинг ўғли Яҳудо номига нисбат берилган.

Яҳудий халқининг яна бир номи Бану Исроил бўлиб, *Исроил* – Яъқуб пайғамбарнинг иккинчи исми, *бану* – «болалар» маъносини беради, яъни – «Исроил авлодлари».

Яҳудий халқига нисбатан ишлатиладиган яна бир атама *еврей* сўзи замонавий адабиётларда «яҳудий» сўзининг айнан таржимаси сифатида ишлатилади. Аммо бу икки сўзнинг этимологияси турлича: *еврей* қадимий сомий тиллардаги *ибрий* сўзининг ўзгарган шаклидир. *Ибрий* сўзи (араб. *‘абара-йа‘буру* – «кечиб ўтмоқ» феълидан) «кечиб ўтганлар» маъносини беради. Тарихдан маълумки, яҳудий қабилалари Урдун (Иордан) дарёсини кечиб, ҳозирги Фаластин ҳудудига келганлар. Шунинг учун уларга *ибрийлар* ёки *ибронийлар* («кечиб ўтувчилар») номи берилган.

Яҳудийлик таълимоти. Яҳудийлик таълимоти тўрт асосга таянади:

1. Оламларни яратувчи ягона худо – Яхвега имон келтириш. Яхве сўзи «рабб, парвардигор» маъносини билдиради. Тавротнинг «Чиқиш» китобида Худонинг Мусога айтган ушбу сўзи келтирилади: «Яхве – ота-боболарингиз Иброҳим, Исҳоқ, Яъқубларнинг парвардигори, у мени сизга юборди» (Чиқиш; 3). Мил. ав. VI аср охирларида яҳудий руҳонийлари оддий халқ хурматини пасайтириб қўймасликлари учун Яхве сўзини ишлатишни ман этиб, унинг ўрнига мурожаат учун «Адонай» («Рабб, Хожа») сўзини қўллашни буюрганлар. Шундан сўнг фақат руҳонийларгагина ибодат вақтида Яхве номини тилга олишларига ижозат берилган.

Яҳудийлик таълимотига кўра, Яхве оламларни яратишни якшанбада бошлаб, жума куни тугатди, шанба куни эса дам олди ва яҳудийларга ҳам шу куни дам олишни буюрди. Шу сабаб яҳудийлик динида шанба куни улуғ кун ҳисобланиб, ҳеч бир ишга қўл урилмайди.

2. Яҳудийлар ер юзидаги халқларнинг «энг мумтози» ва у «дунёда берилажак инъомларнинг энг ҳақлиси» эканлиги. Улар ўзларини Худо томонидан сайланган муқаддас халқ эканини, яҳудийнинг руҳи Худонинг бир қисми ҳисобланишини даъво қиладилар.

3. Мессия – халоскорнинг келиши ҳақида. Унга кўра, охирзамонда Яхве яҳудийлар орасидан бир халоскорни чиқаради ва у қуйидаги вазифаларни бажаради: 1) дунёни ислоҳ қилган ҳолда қайтадан қуради; 2) бутун яҳудийларни *Синион* атрофида тўплайди; 3) уларнинг барча душманларини жазолайди.

4. Охират кунига ишониш. Яҳудийликда охират ҳақидаги тасаввурлар, асосан Талмудда баён этилган. Унга кўра Яхвега чин эътиқод қилганлар охиратда мукофотланадилар. Аксинча, унинг қонунларини бузганлар шафқатсиз жазо оладилар.

Яҳудийлик таълимоти бўйича Мусо пайғамбар Тур тоғида Яхве билан учрашганда Ягона Худо томонидан 10 та лавҳа туширилган. Ушбу лавҳаларда мазкур дин асосини ташкил этган 10 та насиҳат бор эди. Бу насиҳатлар Тавротнинг «Иккинчи қонун» китобидан ўрин олган бўлиб, яҳудийлар уларга қатъий риоя қилишлари шарт. Улар қуйидагилардир:

1. Яхведан бошқани илоҳ деб билмаслик;
2. Бут, санам ва расмларга сиғинмаслик;
3. Бекордан-бекорга Худо номи билан қасам ичмаслик;
4. Шанба кунини ҳурмат қилиш ва уни Худо учун бағишлаш;
5. Ота-онани ҳурмат қилиш;
6. Ноҳақ одам ўлдирмаслик;
7. Зино қилмаслик;
8. Ўғрилик қилмаслик;
9. Ёлғон гувоҳлик бермаслик;
10. Яқинларнинг нарсаларига кўз олайтирмаслик.

Яҳудийларнинг муқаддас диний манбаларидан ҳисобланган Талмудда яҳудийлик маросимлари тизими ишлаб чиқилган. Унда яҳудийлар амал қилиши ва бажариши лозим бўлган 248 та буйруқ, 365 та тақиқ мавжуд. Улар

яхудийнинг овқатланиши, кийиниши, озодалиги, кун тартиби, ибодатлари, маросимлар ва байрамларига тааллуқли масалаларни ўз ичига олади.

Ҳар бир яҳудий ушбу буйруқ ва тақиқларга умри давомида риоя қилиши шарт. Масалан, ҳар бир яҳудий фарзанди туғилганининг саккизинчи куни хатна қилинади. Шунингдек, яҳудийлар ўзларининг махсус қассоблари – *шойихет* томонидан диний қоидаларига мувофиқ сўйилган гўштларнигина (тўнғиз гўшти яҳудийликда ҳаром ҳисобланади) истеъмол қиладилар. Кийиниш масаласидаги қоидалар, асосан, эркакларга тегишли. Уларнинг кийимлари бир рангдаги (сидирға) матодан узун қилиб тикилган бўлиши, чўнтаклари белдан пастда жойлашиши лозим. Бошлари эса доимо, ҳатто уйқуда ҳам ёпилган бўлиши керак. Ибодат пайтида яҳудийлар махсус ибодат чойшаби – «*талес*»ни елкаларига ташлаб оладилар. Унинг қирғоқларида олти юз ўн учта тугун тугилган бўлиб, бу нарса яҳудий томонидан юқорида айтиб ўтилган «248 та буйруқ ва 365 та тақиққа амал қилишни елкамга оламан» деган маънони англатади.

Таврот манбалари. Яҳудий дини бошқа динлар каби ўзининг муқаддас ёзувларига эга. Унинг асосан иккита манбаси бўлиб, бири – мил. ав. XIII асрда яшаган ва Исроил халқини Мисрдан олиб чиқиб кетилишига бошчилик қилган Мусо пайғамбарга Тур тоғида берилган Тора (Таврот; Torah of Moses; Torah shebikhtav), иккинчиси Тавротдан кейинроқ пайдо бўлган ёзма манба Талмуддир. Яҳудийликдаги бу икки муқаддас саналадиган манба христиан Библиясининг таркибий қисмларини (айнан эмас) ташкил этади. Христианлар ва яҳудийлар *Библия* сўзини турлича тушунадилар. Яҳудийлар учун *Ибрий Библияси* (Hebrew Bible) христианларнинг *Қадимий Аҳди* (Old Testament) ҳисобланади. Яҳудийлар *Библия* сўзи остида кўпинча ўзларининг *Танахларини* (Tanakh) тушунадилар. Мусога тегишли бўлган беш китоб «Таврот» деб аталади ва куйидаги китобларга бўлинади: 1) «Борлик» ёки «Ибтидо»; 2) «Чиқиш»; 3) «Левит»; 4) «Сонлар»; 5) «Иккинчи қонун».

*Қадимий Аҳд*нинг ичидаги диний таълимот ва ақидага бағишланган энг асосий ва обрўли қисми Тавротдир. У христианлик анъанасига кўра «Беш китоб», яҳудийлар анъанасига кўра «Тора» (таълимот) ҳисобланади.

*Қадимий Аҳд*даги «аҳд» сўзи худонинг инсонлар билан махсус алоқасини билдиради. *Қадимий Аҳд* матни ибрий (эски яҳудий) ва оромий тилларида ёзилган. У қадимги пайғамбарларнинг китоблари (Ketuvim), Сулаймон пайғамбарнинг маталлари (Nevi'im) ва (Torah) номли китоблардан иборат. Унда «Худо ярлақан» Исроил халқининг тарихи ҳақида ҳикоялар берилади.

«Ибтидо» мил. ав. 1400 йилларда Худонинг буйруғига кўра Мусо пайғамбар томонидан ёзиб олинган. Унда Худо оламни қай йўсинда яратгани, одамзоднинг гуноҳга ботгани, бунинг натижасида оламга азоб ва ўлим келиши ҳақида хабар берилади. Шунингдек, унда дунёдаги халқларнинг вужудга келиши ва жаҳонга тарқалиши тарихи баён қилинган. Одам Ато ва Момо Ҳавво, Ҳобил ва Қобил, Нух, Лут, Иброҳим, Исҳоқ, Исмоил, Яъқуб, Юсуф, Фиръавн ва бошқа шахслар, Тўфон, Бобил минораси ва тиллар чатишуви, Садом ва Ҳаморанинг хароб бўлиши сингари энг қадимий ҳодисалар ҳам *Ибтидодан* ўрин олган.

«Чиқиш» китобида Мусо пайғамбарнинг туғилиши, ҳаёти, Миср Фиръавни томонидан қаттиқ зулмга тортилган яҳудийларни Яҳве амри билан халос қилгани, унга Тур тоғида Яҳве томонидан ўнта "васият" (заповедь)нинг берилиши ҳақидаги ривоятлар келади. Бундан ташқари, яҳудийликнинг ибодатлари, расм-русумларига тааллуқли кўрсатмалар берилган.

«Левит» китоби турли-туман урф-одат ва диний маросимларга оид кўрсатмаларни ўз ичига олган. Унда, асосан, қурбонлик ҳақида сўз юритилиб, Худо йўлига қандай ҳайвонни қурбонлик қилиш ёхуд, қай тарзда амалга ошириш лозимлиги баён қилинган. Шунингдек, яҳудий халқига ҳайвон ва паррандалардан қайсиларининг гўштini ейиш мумкин ва қайсиларини ейиш тақиқлангани ҳамда бошқа турли ҳаётий масалалар юзасидан кўрсатмалар берилган.

«Сонлар» китобига кўра яҳудий халқининг Мусо пайғамбар бошчилигидаги Мисрдан чиқишининг иккинчи куни уларга урушга яроқли барча эркакларнинг ҳисобини олишга буюрди. Бу китобда Мусо пайғамбар раҳбарлигидаги яҳудийларнинг қабила, уруғ, авлодлар бўйича асосий намояндаларининг номлари санаб ўтилади. Яна унда Мисрдан чиққан Бану Исроил қавмининг Мусо пайғамбар билан кечирган ҳаётлари ва тортган қийинчиликлари ва олиб борган жанглари ҳақида сўз боради. Яҳве Мусога жанглarda қўлга киритилган ўлжа ва асирларнинг ҳисобини олиш ва уларни қандай тақсимлаш борасида кўрсатмалар беради.

«Иккинчи қонун» китоби 34 бобдан иборат. 27, 31, 34-боблардан ташқари қолган қисмлари биринчи шахс номидан ёзилган. Библияда келтирилган ривоятга кўра, биринчи авлиё Хилкия номли шахс Иосия подшоҳлигининг 18 йилида, яъни мил. ав. 621 йилда Қуддус (Иерусалим) ибодатхонасида Қонун китобини топган. «Иккинчи қонун»нинг асоси ана шу Қонун китоби ҳисобланади.

«Неви'им» (Пайғамбарлар) китоби икки қисмга бўлинади. Биринчи қисмга аввалги пайғамбарларнинг китоблари кирган бўлиб, улар: Иисус Навин, «ҳукмлар», Самуилнинг икки китоби ва иккита «Подшоҳлик», Руф, Есфир, Ездра, Неемия, Паралифоменон китоблари; иккинчи қисмга кейинги пайғамбарлар китоблари кирган бўлиб, улар учта катта пайғамбар – Исаия, Иерамия, Иезекиил ва 12 та кичик пайғамбар – Осия, Иоил, Амос, Авдий, Иона, Михей, Наум, Аввакум, Софония, Аггей, Захария, Малахияларнинг китобларидир.

«Кетувим» қисми «Забур», «Қиссалар», Иов китоби, Соломоннинг «қўшиқлар қўшиқлари», Руф китоби, «Иерамия йиғиси», Екклесиаст, Есфир, Даниил, Ездра китоблари ва Солномалар китобини ўз ичига олади.

Талмуд. Милоднинг I – IV асрларида яҳудий давлати бошдан кечирган иқтисодий ва ижтимоий таназзул халқ орасида руҳонийлар обрўйининг бениҳоя ошиб кетишига сабаб бўлди. Улар ўзларини *раввинлар* (*ҳазрат, жаноб*) деб атадилар. 66-70 йиллардаги кўзғолонда Исроил халқини ҳалокатдан қутқариб қолган Иоанн бен Заккаи номли шахс яширинча Ўрта ер денгизи бўйида Явне (Yavneh) деган жойда диний мактаб (академия) ташкил қилди. Бу мактаб *раввинлар* таълимотини тарқатиш маркази бўлиб қолди.

Натижада Лидда, Сепфорис, Уш, Тивериада деган жойларда шунга ўхшаш мактаб – «академия»лар ташкил этилди. Бу академияларнинг раҳбарлари «наси» (князь) ёки *патриарх* деб аталди. Улар бу мактабларга раҳбарлик қилиш билан бир қаторда ўз ҳудудларида фуқаролик ишлари бўйича ҳакамлик вазифаларини бажардилар ҳамда жамоанинг ишларида раҳбар, барча яҳудийларнинг диний раҳнамоси ҳисобланар эдилар.

Мазкур патриархлар бошқарган мактабларда «Талмид-хохомлар», яъни яҳудий диний қонунчилари аввалги «Галаха» (яҳудий диний қонунлари)ни шарҳлаш ва янгиларини ишлаб чиқиш билан шуғулландилар. Шу даврдан бошлаб *Галахалар*ни системалаштириш ишлари бошланди. *Галахалар* узок давр оғзаки равишда авлоддан-авлодга ўтиб келган эди. Бизгача етиб келган «Мишна» (Mishnah) номли *Галахалар* тўплами 210 йил атрофида III асрда яшаган Йуда Ҳа-Наси (Judah Ha-Nasi) исмли патриарх томонидан ёзилган. Кейинчалик Мишнага кўп ўзгартиришлар киритилган ва унга турли шахслар томонидан шарҳлар битилган. Унга ёзилган шарҳлар «Гемара» (Gemara) деб аталган. Мишна ва Гемаранинг, яъни *Галахалар* ва уларнинг кейинги шарҳларининг тўплами биргаликда Талмудни ташкил этади.

Талмуд (қад. яҳуд. “ламейд” – “ўрганиш”) мил. ав. IV асрларда вужудга келган ва ёзма Торадан фарқли ўлароқ, авлоддан-авлодга оғзаки равишда ўтиб борган. Шунинг учун Тора «ёзма қонун» (*Torah shebikhtav*), Талмуд эса «оғзаки қонун» (*Torah shebe'al peh*) деб юритилган. Талмуднинг Фаластин (Йерушалми) ва Вавилон (Бавли) нусхалари мавжуд. Йерушалми Талмуди милоднинг 390 йили атрофида, Бавли Талмуди милоднинг 499 йили атрофида таҳрир қилинган.

Унда яҳудийларнинг эсхатологик (охират, қиёмат, марҳумларнинг тирилиши, у дунёдаги ажр ва жазо ҳақидаги) тасаввурлари ўз аксини топган. Талмудда яҳудийликнинг маросимлари, урф-одатлари аниқ баён этилган бўлиб, улар 248 та буйруқ ва 365 та тақиқни ўз ичига олади. Шунингдек, унда қадимий яҳудийлар орасида дин, фирқа, гуруҳлар (садуқийлар, фарзийлар, ессейлар)нинг келиб чиқиши ҳақида тарихий маълумотлар келтирилган. Унда баён этилган диний қонун-қоидалар, ақидалар, кўрсатмалар яҳудий динининг асосини ташкил этади.

Яҳудийларнинг Талмуд қаторига кирувчи яна бир диний манбаи *Мидрашлар* (тафсир) ҳисобланади. Улар ҳам Талмуд сингари диний қонун-қоидалар тўплами бўлиб, яҳудий раввинларининг Торага ёзган шарҳ-тафсирлари ҳисобланади. Улар *Мидрашлар*дан кўпроқ синагога тарғиботларида фойдаланадилар.

Яҳудийликдаги оқимлар. Яҳудийликдаги оқимлар ҳақида сўз юритганда, уларни қадимий оқимлар ва замонавий оқимларга бўлиш керак. Қадимий оқимларга садуқийлар, фарзийлар, ессейлар киради. Замонавий оқимларга эса сионизм киради.

Садуқий номи подшоҳ Довуд пайғамбар даврида яшаган руҳоний Садук исми билан боғлиқ. Кўплаб мансабдор руҳонийлар садуқий бўлганлар. Улар диний ишларда фақат Қонун (Мусонинг беш китоби)ни тан олганлар. Қонунда руҳонийлар, қурбонликлар, ибодатлар ҳақида сўз боради, лекин

охират ва қиёмат ҳақида ҳеч нарса дейилмаган. Шунинг учун садуқийлар қиёматда ўлганларнинг қайта тирилишига ишонмайдилар.

Фарзий номи қадимий яҳудий тилидаги «тушунтириш», «ажратиб кўрсатиш» сўзидан олинган бўлиб, улар Мусонинг Қонунини шарҳлаганлар ва оддий одамларга ўргатганлар. Фарзийлар Мусо замонидан бери оғзаки анъана давом этиб келяпти, деб ҳисоблайдилар. Улар ҳар бир авлод ўз эҳтиёжларини қондириш учун Қонунни шарҳлай олади деб билганлар.

Улар муқаддас манба сифатида нафақат Мусонинг Қонунини, балки бошқа пайғамбарларнинг ҳам муқаддас ёзувларини, ҳатто ўзларининг урф-одатларини ҳам қабул қилганлар ва буларнинг ҳаммасига синчковлик билан амал қилганлар. Шунинг учун улар таомга, кийимга ва бошқа нарсаларга жуда эҳтиёткор бўлганлар, қўл ва баданларининг озодалигига катта эътибор берганлар. Фарзийлар қиёматга, ўлганларнинг қайта тирилишига ишонганлар.

Қуддусдаги кўпгина рухонийлар Худо улардан талаб қилганидек яшамас эдилар. Ундан ташқари римликлар баъзи диний мансабларга Мусонинг Қонунига номувофиқ, муносиб бўлмаган шахсларни тайинлаган эдилар. Буни кўрган бир гуруҳ рухонийлар Қуддусда ибодат қилиш ва қурбонлик қилиш Қонунга тўғри келмай қолди, деб ҳисобладилар ва Қуддусни ташлаб, яҳудий саҳроларига чиқиб кетиб, ўша ерда ўз жамоаларини ташкил қилдилар. Уларни *ессейлар* деб аташди. Ессейлар Худо томонидан юбориладиган халоскор – Мессиянинг келиши ва Қуддусни тозалашини кутиб, ибодат қилиб яшар эдилар.

Сионизм (Zionism) номи Қуддусдаги Сион (Zion) тоғи билан боғлиқ. Бу оқим австриялик яҳудий журналист Т. Ҳерцлнинг (Theoder Herzl, 1860-1904) немис тилидаги «Яҳудийлар давлати» (Der Judenstaat) рисоласи асосида XIX аср охирларида тузилган. Сионизм илк даврда раввинлар томонидан қўллаб-қувватланган.

Бу оқимнинг мақсади – яҳудийларнинг худо томонидан танланган мумтоз халқ эканини тарғиб этиш ва уларнинг ўзлари яшаб турган турли ўлкалардан чиқиб, Фаластинда «миллий бирлашиши»га эришишдир. Сионизм «жаҳон яҳудий миллати» – «олий миллат» каби ғояларни илгари суради. Ғоясига кўра сионизм сиёсий оқим бўлиб, мақсадига эришиш йўлида яҳудий динидан фойдаланади.

Қайта қурувчилар. Яҳудий илоҳиётчилари орасида яҳудий динини ислоҳ қилиш ва уни ўрта асрлардаги ҳолатига қайтариш тарафдорлари кўпчиликни ташкил қилади. Уларнинг фикрича, динни қайсидир бир жиҳатдан танқид қилиш унинг таъсир кучини камайтиради. Шунинг учун диннинг ўзи қандай бўлса, уни шундайлигича қабул қилиш керак. Бу фикр тарафдорлари яҳудий рухонийлари орасида ва Исроил давлат арбоблари ўртасида кенг тарқалган. Улар ўзларини «қайта қурувчилар» деб атайдилар. Қайта қурувчилар яҳудийликни сионизмнинг миллатчилик ғоялари билан қайта ишлаб, уни ўрта асрлардаги раввинчилик ҳолатига қайтаришга уринадилар.

Яҳудий маросимлари ва байрамлари. Яҳудийлар ўзларининг Яхвега нисбатан содиқ эканликларини исботлаш учун бир неча расм-русумларни

ижро этадилар. Улар йиллик ва кунлик ибодатлардан, байрамлардан, маросимлардан иборат. Ибодат уйда ҳам синагогада ҳам бирдай олиб борилади. Яхудийлар синагогасининг шарқий томонида Торанинг нусхалари сақланадиган сандиқ ва раввин учун минбар қўйилган. Аёллар эркаклардан алоҳида ибодат қиладилар. Синагогада ибодат хор шаклида олиб борилади.

Янги туғилган ўғил болалар саккизинчи кунни хатна қилинади. Яхудийликда бир неча хил озиқ-овқатлар, асосан, чўчка, куён, қўшоёқ, туя, яхлит туёқлилар, ўлаксахўр қушлар каби баъзи ҳайвон гўштларини ейиш тақиқланади.

Яхудийларнинг йиллик байрамлари ичида энг эътиборлиси Пейсах (Pessah; Пасха) байрамидир. Бу байрам христианларнинг пасхасидан фарқли ўлароқ, яхудийларнинг Мисрдаги қулликдан қутулиб чиққанлари муносабати билан нишонланади. Қадимий яхудийларда Пасха деб қўзичоқ гўшти ва шаробдан иборат кечки овқатга айтилган. Худо Мисрдаги яхудий бўлмаган гўдакларни кириб ташлашга қарор қилганида, улар ўз уйларининг пештоқини қон билан бўяб ўзларининг яхудий эканликларини билдирганлар.

Яхудийлар Пасха байрамидан кейинги етти кун давомида тузсиз, хамиртурушсиз патир – *маца* тановул этадилар. Мацани тановул қилиш билан ҳар бир яхудий Мусо бошчилигидаги ўз ота-боболарининг чеккан машаққатларини ҳис этадилар. Бу байрам яхудийларнинг куёш-ой календари бўйича *нисон* ойининг 14 кунни нишонланади (бу сана апрел ойининг ўрталарига тўғри келади).

Пасхадан кейинги 50-кунни яхудийлар Шабуот ёки Шевуот байрамини нишонлайдилар. Бу байрам дастлаб деҳқончилик байрами бўлган, кейинчалик Синай тоғида Мусога Худо томонидан Торанинг берилишини нишонлаб ўтказиладиган байрамга айланган. У яхудийларнинг календари бўйича *сивона* ойининг 6- ва 7-кунлари нишонланади.

Кузда яхудий календаридagi *тишри* ойининг 1- ва 2-кунлари (сентябр охири-октябр бошлари) янги йил байрами – Рош-Ашона нишонланади. Бу байрам яхудийлар учун покланиш байрами ҳисобланиб, улар қурбонлик қилинган қўчқор шохидан ясалган сурнайларни чаладилар, чўнтақларини тўнтариб яхшилаб қоқадилар.

Тишри ойининг 9-кунни гуноҳлардан покланиш байрами – Йом-Кипур нишонланади. Рош-Ашона ва Йом-Кипур байрамлари ўртасида яхудийлар рўза тутадилар. Рўза кунлари улар ювинмайдилар, ялангоёқ, эски-туски кийимларга ўраниб юрадилар, синагогада надоматлар билан йиғлаб тавба қиладилар.

Пурим (куръа) байрами яхудий байрамларининг ичида энг қувноғи ҳисобланади. Бу байрам яхудийларни кириб ташламоқчи бўлган форс подшоҳи Ҳомон зулмидан қутулганликлари шарафига баҳорда нишонланади. Уларни Ҳомондан ўз амакиси Мордехай тарбиялаган Есфир исмли қизча қутқарган. Шунинг учун бу кунни яхудийлар «Ҳомонга лаънатлар бўлсин», «Мордехайга Худонинг раҳматлари ёғилсин», деб кичқирадилар.

Ўрта Осиёдаги яхудийлар. Маълумки, яхудийлар Ўрта Осиёга қадим замонлардан кўчиб келганлар. Уларнинг бу қилишлари ҳақида турли хил

ривоятлар мавжуд. Уларнинг ичида умумэътироф этилганларидан бири шуки, яҳудийлар бу минтақага Эрон орқали кириб келганлар. Бу халқнинг Ўрта Осиёга ҳижрати кўп асрлар мобайнида давом этди. Тахминларга кўра, улар Ассурия қувғинлари пайтида – мил. ав. VII – VI асрларда Эронга кўчиб кела бошлаганлар. Ҳатто мил. ав. VIII асрларда баъзи яҳудийлар Исроилни тарк этиб, Миср, Эрон каби ўлкаларда бошпана топганликлари ҳақида ҳам хабарлар бор. Форс давлати маълум муддат Ўрта Осиёни ўз ҳукми остида тутиб турган ва худди шу даврда яҳудийларнинг кўчиб келиши амалга ошган. Яҳудийлар Ўрта Осиёда Суғдиёна давлати даврида, яъни милоднинг II асрида пайдо бўлдилар. Улар Эрон орқали Марвга келиб, сўнг у ердан Бухоро, Самарқанд, Шаҳрисабз ва бошқа шаҳарларга тарқалдилар. Бу фикрни маҳаллий яҳудийларнинг форс лаҳжаларининг бирида гаплашишлари ҳам қувватлайди.

Испаниялик яҳудий саёҳатчиси Бениамин де Туделнинг маълумотига кўра, 1165 йилда Самарқандда 30 мингга яқин яҳудийлар яшаган. Маълумки, бу сайёҳ шарқда Бағдодгача сафар қилиб, Самарқандда бўлган эмас. Бу рақам маҳаллий Бағдод яҳудийларининг афсонавий маълумотларига асосланган ҳолда келтирилган бўлса, ажаб эмас.

Яҳудийларнинг турмуш тарзлари, урф-одатлари қадимий яҳудий, форс ва маҳаллий маданиятларнинг қоришмасидан иборат. Тарихнинг турли жараёнларида бу уч маданиятдан баъзиларининг таъсири кучайиши ёки аксинча, сусайиши кузатилган. XVIII асрнинг бошларида Ўрта Осиёда юз берган сиёсий жараёнлар туфайли яҳудийлар Эрон, Афғонистон, Хива, Қўқон ва Бухоро жамоаларига бўлиниб кетди. Яҳудийларнинг асосий қисми Бухоро шаҳри ва унинг атрофларида яшаганлиги туфайли Ўрта Осиё яҳудийлари «Бухоро яҳудийлари» номи билан танилдилар.

Яҳудийлик ягона миллатга хос дин бўлганлиги сабабли улар қаерда бўлмасин, бири иккинчисидан қанча узоқ бўлмасин, муқаддас китоби ва эътиқоди ягона бўлиб қолаверди. XVIII асрда Ўрта Осиё яҳудийлари тушкунлик даврини бошдан кечирдилар. 1793 йили асли Ғарбий Африкадан бўлиб, Фаластиннинг Цфат шаҳрида яшовчи Иосиф Мамон Мағрибий ўз шаҳри яҳудийлари учун моддий ёрдам тўплаш мақсадида Бухорога келади. У маҳаллий яҳудийларнинг ўз динларидан узоқлаша бошлаганликларини кўриб, шу ерда қолишга ва миллатдошларига диний таълим беришга аҳд қилади. Яҳудийлар доимо тинч, кам аҳолили жойларда яшашни афзал кўрганлар. Гарчанд ўрта осиелик яҳудийлар Бухоро яҳудийлари дейилса-да, улар кўпроқ Самарқандда яшаганлар. XVIII асрнинг ўрталарида Нодиршоҳ (1736-1747) Самарқандни босиб олганда унинг лашкарлари орасида турклар, лезгинлар, афғонлар, иронийлар, шунингдек, яҳудийлар бўлганлар. Улар Самарқанднинг Шоҳ-Каш, Чор-Рага, Новадон, Қўшҳовуз каби гузарларида яшаб қолганлар. Бухоро ҳукумати Нодиршоҳ даврида яҳудийларга нисбатан юмшоқ муомалада бўлган.

Сон жиҳатдан кўпайган яҳудийлар бир мавзегга жам бўлиб яшашни хоҳлардилар. Бироқ Бухорода ҳам, Шаҳрисабз, Каттакўрғон, Кармана каби вилоятларида ҳам яҳудийлар мусулмонлардан ажралган ҳолда яшар эдилар.

1843 йилнинг баҳорида маҳаллий яҳудийларга Самарқанднинг шарқий қисмидан 2,5 гектар жойни 10 минг кумуш тангага сотиш ҳақидаги шартнома тузилди. Бу шартномани яҳудийлардан 32 киши имзолади, давлат унинг ҳақиқийлигини тўрт муҳр билан тасдиқлади. Шундай қилиб, яҳудийлар ўзларининг биринчи маҳаллаларига эга бўлдилар.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг яҳудийларнинг миллий, диний эркинликларига йўл очиб берилди. Ҳозирда Тошкент, Бухоро ва Самарқанд шаҳарларида *бухоролик* ҳамда *ашкенази* (европалик) яҳудийларининг миллий маданий марказлари, шунингдек, синагогалари фаолият кўрсатиб келмоқда.

Яҳудий жамоалари мамлакатнинг учта маъмурий ҳудудида ўзининг ибодатхоналарига эга бўлиб, жами саккизта синагога рўйхатдан ўтган.

ҲИНДИСТОН ДИНЛАРИ

Ведизм. Мил. ав. иккинчи минг йиллик ўрталарида Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбий қисмига, ҳозирги Панжоб ҳудудига ғарбдан Ҳиндикуш довони орқали ўзларини *орийлар* деб атаган жангари халқлар бостириб кела бошладилар. Бу халқлар Эронга кўчиб келган қўшни қабила тилларига жуда яқин бўлган, ҳинд-европа тилларидан келиб чиққан тилда гаплашар эдилар. Ҳарбий жиҳатдан катта маҳоратга эга бўлишлари билан бирга шеъриятга ҳам уста эдилар. Шу йўл билан улар бу минтақада мавжуд дунёқарашни ўзлари хоҳлаган тарафга ўзгартира олардилар. Улар ўзлари билан муқаддас ёзувлари – Ведалар (санскр. – *муқаддас билим*)ни ҳам олиб келган эдилар.

Ҳинд адабиёти жуда бой, уч ярим минг йилдан ортиқ тарихга эга. Вақт ўтиши билан ундан анчагина қисми умуман йўқолиб кетди. Аммо бу адабиётнинг бошланиши Ведалардир. Бу бошланиш бўш, саёз бўлмай, аксинча, жуда ҳам пухта ва ажойиб эди. У кейинчалик ўз ўрнида катта дарёлар пайдо бўлган кичик ирмоқни эмас, балки улкан денгизни эслатади. У доимо асос-манба бўлиб қолаверади. Албатта, Ригведадан олдин қандайдир бошланиш бўлган бўлиши мумкин. Лекин биз бу ҳақда ҳеч нарса билмаймиз. Ригведа ўз соҳасида нафақат энг кўзга кўринган китоб, балки Ҳиндистоннинг ўша давр воқеалари ҳақида хабар берувчи ноёб манба ҳамдир.

Ведалар таркибига турли даврларда ёзилган бир неча китоблар кирган бўлиб, улар ўз ичига ибодат, маросимлар, фалсафий таълимотлар, тарихий хабарларни олган эди. Ведалар тўрт йирик тўпламдан иборат:

1. Ригведа («Мадҳиялар ведаси»);
2. Самаведа («Қўшиқлар ведаси»);
3. Яжурведа («Қурбонликлар ведаси»);
4. Атхарваведа («Афсун ва жодулар ведаси»).

Ригведа. Ригведанинг қадимий ҳиндлар маданиятида, шунингдек, умумҳинд-европа маданиятидаги ўрнини тушуниш учун китобнинг асли пайдо бўлиш тарихига назар солиш лозим. *Орий* қабилаларининг кўчиб келишлари кўп асрларга чўзилган ва жуда кенг миқёсни қамраб олган узоқ жараён бўлган. Ригведада бу қабилаларнинг Ҳиндистонга кўчиб

келишларидан олдинги ҳаракатлари ҳақида аниқ эсдаликлар учрамайди. Аммо *орийлар* бу ерда биринчи пайдо бўлганларида уларда фақатгина жанг аравалари эмас, балки худоларга айтилган, уларнинг жанговар руҳини кўллаб- кувватлаган, уларнинг душман устидан ғалаба қилишлари, шон-шуҳрат, бойлик, эркак авлод қолдириш, тараққий этиш учун бўлган интилишларини акс эттирган мадҳиялар ҳам бор эди. Бу мадҳиялар руҳоний оилаларида оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга узатилди. Ригведада зардуштийликнинг муқаддас китоби Авесто билан жуда ҳамоханг афсона ва маросимлар бор. Баъзи ноаниқ афсонавий шахслар бу икки манбани бири-бири билан қиёслаш ёрдамида аён бўлади.

Ригведа ягона асар, тўплам сифатида Ҳиндистон ҳудудида, асосан, Панжобда, Ҳинд дарёси ҳавзасида мужассам бўлди. Ҳиндистон тарихи бўйича қадимий сана ҳисобланмиш мил. ав. VI аср буддизмнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ. Ведалар эса ундан анча аввал қайд этилган. Шундай қилиб, Ригведа Шимолий Ҳиндистонда мил. ав. иккинчи-биринчи минг йилликларда юз берган воқеалар ҳақида маълумот берувчи ягона манба бўлиб қолмоқда. Бу ёдгорлик жуда ноёб бўлганлиги сабабли у фақат ўзини-ўзи шарҳлайди.

Веда – «муқаддас билим», Ригведа – «мадҳиялар ведаси» маъноларини беради. Веда ўша даврда яшаган инсоннинг ўзи ва уни ўраб турган олам: худолар, жин-шайтонлар, фазо, маросимлар, ижтимоий тузум, миллий қадриятлар ва бошқалар ҳақидаги билимнинг барчасини ўз ичига олади. Ригведа худоларга айтилган мадҳияларнинг тўплами, яъни диний ёдгорлик бўлиб, унинг муаллифлари, *риши* куйловчиларнинг асосий вазифалари худоларни *орийлар* томонига оғдириш бўлган. Улар мадҳияларни куйлаб худоларни мақтаганлар, уларнинг қаҳрамонлик ва шарафларини улуғлаганлар, уларни қурбонлик келтириш маросимларига таклиф этганлар ва шундан сўнг улардан *орийлар*ни кўллаб-куватлаш ҳамда ҳаёт фароғатларини ато этишларини сўраганлар. Худоларга таъсир этишнинг энг асосий йўли – уларга мадҳия айтиш бўлган. Ригведа қадимги юнон дostonлари «Илиада» ва «Одиссея»нинг биргаликдаги умумий ҳажмига тенг келади.

Самаведа. Бошқа ведалар орасида Ригведага кўпроқ боғлиқ бўлгани бу Самаведадир. У ҳозирги даврга икки таҳрирда етиб келган (*ṣākhā* айнан. шаҳобча): Каутхума (Kauthuma) ва Ранаяния (Rānāyāniya). Каутхума тўплами 1810 шеърдан иборат бўлиб, ундан фақатгина 76 таси Ригведада учрамайди. Ундаги шеърлар, асосан, Ригведанинг VIII ва IX мандаласидан олинган бўлиб, тантанали қурбонлик маросими пайтида ўқилади. Тўплам икки қисмдан иборат: биринчи кичикроқ бўлган ҳажми Агни, Индра илоҳиётларига, иккинчиси *Сомага* қурбонлик келтириш маросимида айтиладиган қўшиқлардан иборат. Шеърлар орасида ички боғлиқлик бўлмай, уларнинг тартиби маросимларнинг боришига қараб белгиланган. Бу шеърлар оҳанг билан қўшиқ тарзида айтиш учун мўлжалланган. Ушбу веданинг мақсади диний маросимларда айтиладиган қўшиқларни ўргатишдан иборат.

Ҳиндистонда ҳозиргача ведаларни куйга солиб куйловчилар – *самавединалар* сақланган бўлиб, уларнинг турли мактаблари мавжуд. Кейинги пайтларда қадимий мусиқий анъананинг давоми деб даъво қилинаётган замонавий ижро санъатини ўрганиш бўйича кўп ишлар қилинди.

Яжурведа қолган ведалардан фарқли ўлароқ, тўлалигича *шраута* (қурбонлик маросими) билан боғлиқ. Унинг асосий қисмини қурбонлик усуллари – *яжус* ташкил қилади. Мазкур яжуслар маросимнинг маълум бўлимларида ижро этилиб, бу шеърларни маросимнинг боришидан келиб чиқиб тушуниш мумкин.

Яжурведанинг матни турли маросим ўтказувчи брахманлар мактаблари томонидан таҳрир қилинган шаклларга эга. Улардан Яжурведанинг асл нусхасини ажратиб олиш жуда қийин, аммо улардаги умумий жиҳатларни аниқлаш мумкин: тўлин ойли тунда, янги ой чиққанда, Агни учун ўтказиладиган қурбонлик маросимлари.

Ҳинд анъанасига кўра веданинг бу мактаблари Қора ва Оқ Яжурведага бўлинган. Қора Яжурведанинг турли мактабларга хос бўлган Катхака, Капиштхала-Катха, Майтрайани, Тайттирия каби таҳрирлари мавжуд. Унинг «қора» деб аталишига сабаб унда шеърӣ яжус ва мантралардан ташқари насрий изоҳлар – *брахмана* қисмини ўз ичига олганлигидир. Оқ Яжурведанинг Важасанейи номли биргина таҳрири бор. У фақат яжус ва мантралардан иборат бўлиб, насрий изоҳлардан холи бўлганлиги учун «соф, оқ» деб аталади.

Яжурведанинг таркиби уч асосий босқични ташкил этади: I. Маросим. II. Яжус ва мантралар. III. Брахмана шарҳлари.

Атхарваведа мил. ав. 1-минг йилликлар бошларига бориб тақаладиган қадимий ҳинд афсунларини ўзида акс эттирган. У бошқа ведалардан мазмун ва моҳият жиҳатдан фарқли ўлароқ, қадимий ҳинд жамиятида мавжуд бўлган барча тарафларни, нуқсон ва камчиликларни ўзида акс эттирган.

Атхарваведа «афсунлар ва жодулар ведаси» деган маъноларни англатади. У афсонавий руҳоний Атхарвана («Олов руҳонийси») номи билан боғлиқ. Бунга сабаб ўша даврда афсун ва жодулар олов устида бажарилганлигидир.

Даставвал веданинг уч тури мавжуд бўлган: Ригведа («Мадҳиялар ведаси»), Яжурведа («қурбонлик услублари ведаси»), Самаведа («қўшиқлар ведаси»). Бу уч веда ҳам худоларнинг абадийлигини таъминловчи ичимлик тайёрланадиган *сома* ўсимлигига бағишланган қурбонлик маросимлари билан боғлиқ. Ҳинд анъанасига кўра бу маросим «шраута» деб аталади. Атхарваведада веда дини руҳонийларининг асосий ибодати ҳисобланган *Сомага* қурбонлик қилишга умуман эътибор қаратилмаган. Шунинг учун ҳам у юқоридаги уч ведага эътиқод қилувчилар томонидан тан олинмаган. У оила атрофида марказлашган маросимлар билан кўпроқ боғлиқ. Шундай қилиб, Атхарваведа ўзидан аввалги учта ведадан ўз маросимларининг негиз ва моҳияти билан фарқланади. Унинг асосида узок ўтмишга бориб тақаладиган халқ сеҳргарлик маросимлари ётади.

Атхарваведанинг қачон пайдо бўлганлиги масаласи аниқликдан анча йироқ. У энг қадимий ҳисобланмиш Ригведадан анча кейин яратилган.

Атхарваведа олти минг шеърдан иборат 371 мадҳияни ўз ичига олади. Улар 20 та китобда жамланган.

Ведалар таълимоти. Ведаларда бутун табиатнинг илоҳийлиги ҳақидаги таълимот илгари сурилади. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Ҳиндистон кўпхудоликнинг ўчоғи ҳисобланади. Ундаги тасаввурларда бири иккинчисидан юқори бўлган, иккинчиси, аксинча, пастроқ бўлган қатор илоҳиётлар сиймоси намоён бўлади. Бироқ бу даражалар тўхтовсиз алмашилиб туради. Илоҳиётлар орасида «энг улуғи, энг кичиги, энг қариси, энг ёши» бўлмай, улар барчаси улуғликда тенгдир. Энг юқори ҳокимият ҳам кўпчиликка тегишли. Бир вақтнинг ўзида бир худо бутун борлиқнинг ҳукмдори бўлиши ва шу билан бирга у иккинчи бир худога тобе бўлиши мумкин. Масалан, Индра ва барча худолар Варунага тобе бўлган бир пайтда, Варуна ва бошқа барча худолар Индрага бўйсундилар. Худди шу муносабат бошқа худоларга ҳам тегишли. Бу белги веда илоҳиётига ҳам хосдир.

Веда худолари. Ведаларда худолар – осмон худолари, қуёш худолари, ҳаво худолари, ер худолари, аёл худолар каби худолар тоифаси ҳақида мадҳиялар баён этилган.

Осмон худолари. Улар сирасига Дяус, Варуна, Индра каби турли осмонларни бошқариб турувчи худолар киради. Бироқ Варуна кейинчалик сув ва денгизлар худосига айланиб кетган.

Қуёш худолари. Ригведада қуёш энергиясининг турлича намоён бўлишидан беш худо юзага келганлиги ҳақида сўз юритилган. Уларнинг энг қадимийси Митра («дўст») дир. Суря қуёшнинг ёрқинроқ намоён бўлган кўринишидир. У юнонлардаги Аполлон каби етти от бириктирилган ғилдиракли араваларда тасвирланган. Савитри эса қуёшнинг қувват берувчи кучида намоён бўлади. Пушан мурувватли ҳисобланиб, қуёшнинг маҳсулдорлик фаолиятини ўзида намоён қилади. Уларнинг яна бири Вишну ведаларда зикр қилинган ва кейинчалик унут бўлиб кетган худолар орасида абадий ҳисобланган, ҳозирги пайтда бутун Ҳиндистонда улуғланади.

Ҳаво худолари. Улардан ташқари бу худолар қаторига Ашвина ва Савитар номи билан аталувчи икки тонг худоси ҳам қўшилади.

Уларнинг бошида осмон подшоси ва орийларнинг миллий худоси Индра туради. У аввало иккита сариқ отга қўшилган ғилдиракли аравада турувчи жанг худосидир. У орийлар уруғининг етук сардори рамзидир. Даставвал Индра ҳинд анъаналарида чакмоқ худоси сифатида намоён бўлган. Бироқ босқинчилар томонидан кўп йиллар давомида олиб борилган урушлар уни уруш худосига айлантирди. Ёмғир худоси Панжания, шамол худоси Вайюлар ведаларда аниқ тасвирланмаган. Улар тез-тез Индра билан умумлашган ҳолда тасвирланади. Улардан яна бири Рудна бўлиб, одамларнинг унга нисбатан чексиз қўрқувлари уларни доимий равишда Руднага бағишлаб мадҳия ва дуолар ўқишга ундаган. У Ригведада Шива («ёқимли») номи билан зикр этилади. Кейинчалик Шива Вишну билан биргаликда «икки худо» сифатида унутилган Ҳиндистон худолари туркуми ўрнини эгаллади.

Ер худолари. Ер худоларининг энг улуғи ерда қуёшнинг, ҳавода чакмоқнинг, ер устида оловнинг мужассамлашуви ҳисобланган олов худоси Агнидир. Агни ҳақидаги афсоналар Ҳиндистондан ташқарида вужудга келган. У одамларнинг қурбонликларини худоларга етказувчи руҳоний

сифатида тасаввур қилинган. Бирор қурбонлик унинг воситасисиз худоларга етиб бормади деб ҳисобланган.

Аёл худолар қаторига тонг ва тонг нури маъбудаси Ушас, дарё худоси Сарасватилар кирган. Сарасвати кейинчалик брахманизмда сўз худоси сифатида тасвирланган.

Веда ибодатлари. Веда ибодатлари икки турга бўлинади. Биринчиси дуолар, иккинчиси худоларга атаб қилинадиган қурбонликлар ёки бошқа бир нарсаларни тақдим қилишдан иборат. Даставвал дуо китоблари бўлмаган пайтда ибодатлар фақат қурбонликлар шаклида амалга оширилган. Унда маъбудларга куйдирилган мой, нон ва ниҳоят, сув ёки сут билан аралаштирилган сома ичимлиги тортилган. Шунингдек, ҳайвонлар (масалан, от) ҳам қурбонлик қилинган. Вақт ўтиши билан бу маросимлар мураккаблашиб борган. Қурбонлик банда билан худо ўртасидаги савдо, келишув маъносида қабул қилинган. Масалан, инсон бир нарсага мухтож бўлса, худога қурбонлик қила туриб ундан ўз эҳтиёжини қондиришни сўраган. Кейинчалик Ригведа, Атхарваведа каби мадҳия ва дуоларни ўзида жамлаган китоблар пайдо бўлгач, ибодатнинг иккинчи кўриниши – худоларга атаб дуо ва мадҳиялар ўқиш одат тусига кирган.

Брахманлик веда динларининг бир шахобчасидир. Вақт ўтиши билан ведалардаги кўшиқлар оммага, ҳатто руҳонийларга ҳам тушунарсиз бўлиб қолди. Бу кўшиқлар ҳали ўзгаришга учрамай, муқаддас тил ва муқаддас матнлар пайдо бўлди. Ниҳоят, бу тилни ўрганиш учун кишилар алоҳида гуруҳлар тузиб, махсус вақт ажратдилар. Натижада ўз ҳаётларини ибодат қилиш, илоҳиёт илмини ўрганиш, мураккаб маросимларни ўтказиш ва халқ руҳоний ҳаётини бошқаришга бағишлаган брахманлар *кастаси* (табақаси) вужудга келди. Динга хос бўлган хусусиятлардан бири – илоҳий тилни ўзгартириб бўлмаслигидир. Худди шу бир тилнинг эскириб амалдан қолиши ва фақат муқаддас тилга айланиб қолиши брахманизмнинг келиб чиқишига сабаб бўлган омиллардан биридир.

Орийлар умуман бошқа маданиятга, ҳаёт тарзига эга бўлган турли халқлар билан учрашиб, мутлақо бошқа табиий шароитга дуч келдилар. Улар кўчманчиликдан энди ўтроқ ҳаётга ўтиб, давлатдаги хукмрон синфга айландилар. Шундан сўнг уларнинг эски динлари – ведизм мазкур жараёнлар таъсирида тараққий этди. Бу тараққиёт динни фалсафий жиҳатдан чуқурлаштириш, руҳонийлар табақасининг мавқеини кўтариш, ибодат ва маросимларни мураккаблаштириш, илоҳлар сифатини мураккаб томонга ўзгартириш ҳисобига бўлди. Шундан кейин ўзгартириш тақиқланган диний ақида вужудга келди.

Зикр этилган фактлардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, брахманизмда халқнинг эмас, кўпроқ маълум руҳонийлар табақасининг манфаатлари ҳимоя қилинади.

Брахманликнинг асосий элементлари брахманлар ва ведаларга тегишли сутралардир. Сутралар санъатнинг алоҳида кўриниши бўлиб, яққол ажралиб турувчи усталик билан соф санскрит тилида ёзилган. Унда мавжуд вазиятга алоҳида эътибор қаратилган ҳолда маълум табақага юқори ўрин берилади.

Брахманлар ўз номларини тузган динларигагина эмас, жой номи (Брахмания) сифатида, бутун бошли фан ва санъатга (брахманизм шеърятти, тиббиётти, математикаси каби) ном қилиб бердилар. Улар ўзларининг келиб чиқишларини етти руҳоний оиланинг бошлиқлари бўлган етти ришидан деб ҳисоблайдилар. Мадҳияларнинг илк муаллифлари бўлган шоирлар, тилшунослар ва ҳозиржавоб кишилар ўз касбларини авлодларига узатганлар. Веданинг ўзида айтилишича, «ражарши» («риши-подшоҳ»)лар баъзан шундай мадҳияларнинг муаллифлари бўлганлар.

Брахманлар табақаси *орийлар*нинг Ҳиндистон ҳудудига кириб келишларидан олдин шаклланган, деган фикрлар ҳам мавжуд. Аммо улар илк даврда катта мавқега эга бўлмаганликлари учун уларнинг қачон ва қандай қилиб асосий нуфузга эга бўлган даврларини билиш муҳим. *Орийлар* Ҳиндистон бўйлаб ҳарбий юришларини давом эттирганлари сайин камроқ қаршиликка дуч келардилар. Натижада кшатрийлар (жангчилар) табақаси тобора эътибордан четга чиқиб, босиб олинган ерлардаги халқлар орасида тартиб ўрнатиш учун диний-руҳий жиҳатдан таъсири кучлироқ бўлган бошқа табақа – брахманларнинг нуфузи ошиб борди. Чунки брахманлар диний маросимлардан ташқари ҳуқуқ, урф-одат каби соҳалардан ҳам хабардор эдилар.

Брахманнинг ҳаёти тўрт муайян белгиланган босқичдан иборат. Хусусан, унинг ҳар бир куни машаққатли ибодат, ўрганиш ва вазифалар билан тўла. Брахманнинг диний ҳаёти туғилиши биланок эмас, балки унинг балоғат ёшига етиб, муқаддас боғични қабул қилиши ва «бахшида қилиш» маросимидан кейин бошланади. Шундан кейин брахманнинг ёшлиги бирорта донишманд брахманнинг кўлида ведаларни ёдлаш, унинг уйида муқаддас оловни доимо тутиб туриш, устозининг хизматини қилиш, жумладан, унинг учун садақа йиғиш билан ўтади. Брахман бу босқичда «брахмачарин» деб номланади. Узоқ вақт давом этадиган бундай таълимотдан сўнг у иккинчи босқичга ўтади. Брахман «грихастха» деб номланадиган бу босқичда уй хўжайини вазифасини бажаради. У уйланиши, оилани боқиши (хусусан, ўғил етиштириши), амалий ҳаёт илмини эгаллаши ва ўзининг фуқаролик бурчларини бажариши лозим. Қонун уй хўжайинининг ўзини қандай тутишини соат сайин қатъий равишда диққат билан кузатиб боради. Қачон ва нимани ейиш, нимани ичиш, қачон ибодат қилиш, марҳумларни қандай дафн этиш, меҳмонларни қандай кутиш, овқатни қандай тайёрлаш, қарияларга, аёлларга, ёш болаларга қандай муносабатда бўлиш ва бошқа кўп нарсалар белгилаб қўйилган.

Брахман «ванапрастха» (ўрмон зоҳиди) деб аталувчи ҳаётининг учинчи қисмида оиласи билан ёки ёлғиз ҳолда ўрмонга кетиши керак. Бу ерда у «ўз нафсини жиловлаб» илдизлар ёки меваларни еб, диний амалларни жидду жаҳд билан бажариши керак. Бу босқичда брахманга бир қатор машаққатларни бошдан кечириш тавсия этилади: у тупроққа қоришиб думалаши ёки кун бўйи оёқ учларида туриши ва ё навбат билан туриб ўтириши мумкин. Жазирама кунда ўзини «беш олов иссиғига» дучор

килиши, ёмғирли пайтда очик жойда яшаши, кишда эса ҳўл кийимда юриши керак.

Брахман ҳаётининг тўртинчи босқичи «санияси» (зоҳид) таркидунёчилик ёки диний қашшоқлик давридир. У ҳаётнинг барча ташвишларини ортга ташлаб, хурсандчилик, қайғу, орзу-ҳавас ва жисмоний эҳтиёжларни тарк этиб, ҳамма нарсага бефарқ бўлган ҳолда бир мақсадга – «Олий Брахмага етишиш, яъни у билан қўшилиб кетиш, бу дунё ва ўлгандан кейинги абадий бахтга эришишга» интилиши керак. Брахман таркидунёчилик босқичида фақат садақадан тушган нарсалар ҳисобига кунига бир марта овқатланиб кун кечиради.

Зикр этилган – «брахманнинг муқаддас тўртлик қонуни» деб аталмиш ҳаёт тарзини фақатгина диний қоидалар билангина боғлаб тушунтириш мумкин эмас. Ҳиндистон тарихида кўплаб бундай ҳодисаларни кузатиш мумкин. Фақатгина олий табақадан чиққан кишилар эмас, оддий халқ вакиллари ҳам баъзан шон-шуҳрат истаб, ўз иродасини чиниктириш мақсадида ёки ўзини бошқалардан кам билмай, ўзларини ана шундай ҳаёт қийинчиликларига солганлар. Қадимда кишилар кузатган мазкур ҳолатларни Ҳиндистонда ҳозир ҳам тез-тез учратиш мумкин. Будда ҳаётини ўрганишда учрайдиган кўпгина ҳодисалар ўша даврда ҳам брахманлар «тўртлик қонунига» амал қилганларини кўрсатади.

КОНФУЦИЙЧИЛИК

Конфуцийчилик фалсафий ғоя сифатида майдонга келган. Унинг асосчиси Конфуций (Кун Цзи) мил. ав. 551 йилда туғилиб, мил. ав. 479 йилда вафот этган.

Конфуций отасидан эрта ажраб, онаси қўлида тарбияланади. Онаси ҳам кўп ўтмай дунёдан ўтади. Конфуций илм таҳсилини олгач, 19 ёшида уйланади. Биринчи марта у омборчи вазифасига ишга тайинланади. У бир неча йиллар давомида турли подшоҳлар қўл остида ишлагандан кейин ёшларга таълим беришга киришади. Янги устознинг онг ҳақидаги фикрлари, чуқур маъноли сўзлари мамлакат бўйлаб кенг тарқалади. Шундан сўнг Конфуций ҳузурига мамлакатнинг турли минтақаларидан илмга чанқоқ ёшлар оқиб кела бошлайдилар. У илм истаб келувчиларга ҳеч қачон рад жавобини бермас эди. Конфуцийнинг 3000 га яқин шогирдлари, 72 энг кўзга кўринган издошлари орасида мамлакатнинг обрўли хонадонларидан бўлган кишилар билан бир қаторда камбағал, оддий кишилар ҳам бўлган. Конфуций мактаби қадимги Хитойда аста-секин катта таъсир доирасига эга бўлиб борди. Унинг кўплаб шогирдлари Қадимги Хитой подшоҳликларида эътиборли мансабларни эгалладилар. Конфуций ёшлар тарбиячиси ва устози сифатида кенг шуҳрат қозониб, илк Хитой маърифатпарвари номига сазовор бўлган бўлса, у томонидан таклиф қилинган ислохотларнинг амалга оширилишида бунинг акси бўлди.

Гарчи Конфуций подшоҳлар хизматида бўлган пайтларида ўзининг иш фаолиятида баъзи ислохотларни амалга оширишга ҳаракат қилган бўлса-да,

аммо унинг кўпчилик таклифлари амалдорлар ва ҳукмдорлар томонидан қўллаб-қувватланмади. Конфуцийнинг асосий эътиборини тортган нарсга ўз замонасининг камчиликлари ва айбу нуқсонлари эди.

Оддий халқнинг ночорлиги, амалдорларнинг золимлиги, ҳукмдорлар ўртасидаги ўзаро зиддиятлар, қадимги маънавий анъана ва қадриятлардан узоқлашиш – буларнинг ҳаммаси Конфуцийнинг кескин танқидий қарашлари юзага келишига туртки бўлди. У мавжуд муаммони ҳал қилишда янгича қарашларга таяниш лозимлигини англаб етди. Бироқ у ўз фикрларининг жамоатчилик томонидан қабул қилиниши учун ҳамма эътироф қилган обрўга эга бўлиши керак эди. Конфуций худди ана шу обрўни узоқ ўтмишнинг ярим афсонавий образларидан топди. Конфуций вафотидан бир неча аср ўтгач, унинг таълимоти халқ ҳаётининг ажралмас бир қисмига айланди.

Конфуцийнинг фалсафий қарашлари. Конфуций комил инсон (*цзюнь-цзи*) ҳақидаги ғояни яратди. Цзюнь-цзи, яъни юксак маънавиятли инсон икки асосий хусусиятга эга бўлиши керак: инсонийлик ва масъулият (аждодлар олдидаги қарз)ни ҳис қилиш. Комил инсон, энг аввало, ишончли ва фидоий бўлиши лозим. У бунинг учун тинимсиз, ўзини аямасдан ўз ишончи, ҳукмдори, ўз отаси ва ўзидан катта барчага бирдай хизмат қилиши ва доимо камолот сари интилиши зарур.

Конфуцийчиликнинг илк кўринишида ахлоқ масаласи биринчи ўринга қўйилган, диний эътиқод эса иккинчи даражали саналган. Диний масалалар, ақидаларга конфуцийчилик анча совуққон муносабатда бўлган, баъзи ўринларда уларни инкор қилган. Конфуций ўз вақтида Қадимги Хитойда кенг тарқалган руҳларга эътиқод масаласига шубҳали муносабатда бўлган. «Луньюй» (Конфуцийнинг фалсафий фикрлари ва суҳбатлари мажмуаси, конфуцийчиликнинг асосий манбаси)да келтирилишича, Конфуций ғайритабиий нарсалар ва руҳлар тўғрисида гапиришни ёқтирмаган. Шунингдек, у тақдир, инсон умри, ўлим ҳақида сўз юритишдан қочган. Ундан: «Ўлим нима?» – деб сўраганларида, у: «Биз тириклик нима эканлигини билмаймиз-у, ўлим нима эканлигини қаердан била олар эдик» деб жавоб берган.

Бироқ қадимдан давом этиб келаётган диний қадриятлар, урф-одатларга Конфуций хурмат билан муносабатда бўлган.

Конфуцийнинг яна бир таълимоти – «Сяо» бўлиб, у инсон ўз ота-онасига муносиб бўлиши ҳақидаги ғояни ўзида мужассам қилган. Конфуций фикрича, инсон учун Сяодан муҳимроқ нарсга йўқ. У: «Сяо ва Ди (уканинг акага, кичикларнинг катталарга хурмати) инсонийликнинг асосидир» деган. Сяонинг асосий маъноси нима, фарзандлик хизмати қандай бўлиши керак, деган саволга Конфуций шундай жавоб берган: «Ақлли ва ота-онангни боқишга яроқли бўлишингдир. Чунончи, одамлар уйларида итлар ва отларини ҳам боқадилар-ку? Агар ота-оналарига ортиқ эҳтиром кўрсатмасалар, ҳайвонларни боқишларидан нима фарқи қолади?».

Сяо таълимотининг «Ли қонунлари»га кўра, фарзанд ота-она ҳаётлик чоғида мутлақо уларнинг ихтиёридадир. То улар дунёдан ўтгунича ўзига-ўзи эгалик қилишга ҳақли эмас. Агар ота-она вафот этса, фарзанд қандай иш билан машғул бўлишидан қатъи назар, барча ишни ташлаб уч йил аза тутиши

шарт. Конфуцийчиликнинг Сяо таълимоти асрлар мобайнида Хитой маданияти, ахлоқий меъёрларига катта таъсир ўтказиб келди.

Оила ва никоҳ тушунчаси. Конфуцийчилик Хитойда оила масалаларига ҳал қилувчи таъсир ўтказди. Конфуцийчилик таълимотига кўра, оила никоҳдан, ёшларнинг келишуви билан бошланмайди. Балки оила эҳтиёжлари учун никоҳ амалга оширилади. Конфуцийчилар урф-одатларига кўра, авлодлар ўз аجدодлари руҳи олдида қилишлари керак бўлган барча маросимларни ўз ўрнида, мунтазам равишда бажаришлари лозим.

Хитойда илк Чжоу ва Инъ даврларида ўтганлар руҳлари тириклар учун мадад бўлиши керак деб эътиқод қилинса, Конфуций таълимоти бунинг аксини, яъни тириклар ўтганлар олдида қарздордирлар, деган ғояни илгари сурди. Конфуций ўзидан олдин жамиятда мавжуд бўлган ўтганлар руҳлари ҳақидаги ақидаларни тамоман ўзгартириб юборди.

Модомики, тирикларнинг асосий вазифаси ўтганларни рози қилиш, уларга хизмат қилиш экан, бутун оила мана шу асосий ғояга хизмат қилувчи бир жиҳозни ташкил қилади. Мана шунинг учун ҳам ҳар бир оила бошлиқлари ўз аجدодлари олдидаги қарзларини адо этишлари учун оила наслини давом эттиришлари керак.

Конфуцийчиликнинг Хитойда тарқалиши. Конфуций фикрича, дунёдан бефарзанд ўтиш ва ўзидан насл қолдирмаслик нафақат шу инсоннинг ёки шу хонадоннинг, балки бутун жамиятнинг фожиясидир.

Конфуцийчиликнинг ёйилиши секин кечди. Конфуцийнинг ўзи эса замондошлари томонидан тан олинмай вафот этди. Унинг шогирдларига ҳам осон бўлмади.

Гарчи конфуцийчилар ўз таълимотларини қадимги Чжоу ақидаларига боғлиқ урф-одатлар, маросимлар, ахлоқий меъёрлар асосига қурган бўлсалар-да, улар мазкур ақидалар орасида ўз муносабатлари, қолаверса, ҳар бир масала юзасидан ўз хулосаларини ҳам бериб баён қилар эдилар. Мана шу нарсa конфуцийчиликнинг муваффақиятга эришишига сабаб бўлди. Бундан ташқари унинг муваффақиятига сабаб бўлган омиллардан яна бири конфуцийчиларнинг ўзлари фойдаланган қадимги китоблар, шеърлар, рисоаларни йиғиб ўқувчиларига ўргатганликларидир. Бу ишнинг асосий қисми Конфуцийнинг ўзи томонидан бажарилган эди. У турли подшоҳликларда мавжуд бўлган уч мингдан ортиқ қадимий кўшиқлар, ёзувларни жамлаб, уларни қайта таҳрир қилган эди. Конфуций ва унинг шогирдлари томонидан таҳрир қилинган асарлар кейинчалик конфуцийчиликнинг асосий манбаларига айланди.

Мил. ав. IV – III асрларга келиб Конфуций таълимоти анча кенг тарқалди ва катта таъсир доирасига эга бўлди. Хань сулоласи даврига келиб (мил. ав. III – II асрлар) конфуцийчилик давлат мафкураси даражасига кўтарилди. Хань подшоҳлари Конфуций таълимотларини тўлиқ қабул қилмаган бўлсалар-да, унинг кучини, жамиятда эгаллаб улгурган мавқеини эътироф қилган ҳолда ундан давлат бошқарувида фойдаландилар.

Конфуций номининг илоҳийлаштирилиши. Конфуций ўзи яшаб ижод этган жой – Цуйфуда вафот этгандан кейин унинг қабри яқинида бир

ибодатхона курдилар. Ибодатхонага Конфуцийнинг шогирдлари ва яқинлари томонидан унинг барча табаррук нарсалари ва унга тааллуқли ашёлар: ёзган асарлари, мусиқа асбоблари, рўзгор анжомлари, араваси ва бошқа нарсалари келтириб қўйилди. Вақт ўтиши билан файласуфнинг обрўси ошиб, таълимоти кенг тарқалгани сари ушбу ибодатхона ҳам зиёратгоҳга айланиб борди. Цуйфу яқинида Конфуций шогирдлари ва издошлари макон тутган каттагина кишлоқ барпо бўлди. Лу подшоҳлиги ҳукмдорининг ўзи Цуйфуга келиб Конфуций ибодатхонасида унинг хотирасига қурбонлик қилди. Ибодатхонанинг аҳамияти ошган сайин ер мулклари билан бойиди. Бу жой оддий маҳаллий ибодатхона шаклидан Хань сулоласи даврига келиб бутун мамлакат миқёсидаги муқаддас зиёратгоҳга айланди. Мил. ав. 195 йилда биринчи Хань подшоҳи Лю Бан шахсан ўзи Конфуций ибодатхонасида унга атаб «тай-ляо» (Хитойда энг олий қурбонлик – қўй, хўкиз ва чўчка) учлик қурбонлиги келтиради.

Мана шу асрдан бошлаб Конфуций номи Хитойда илоҳийлаштирилди ва унга атаб мунтазам қоидалар асосида қурбонликлар қилинадиган бўлди.

Хань сулоласи даврида Конфуцийга князлик унвони берилди. X – XIII асрларга келиб, Сун сулоласи даврида унга императорлик унвони, отасига эса князлик унвони берилди. Кейинроқ Юань ва Мин сулолалари (XIII – XIV асрлар) даврида унга яна ҳам юксакроқ даража – «Ҳақиқий донишманд», «Миллатларнинг буюк устози» унвонлари берилди.

Хитойнинг деярли барча шаҳарларида Конфуцийга атаб қурилган ибодатхоналар пайдо бўлди. Бундай ибодатхоналар сони мингга яқин эди. Дастлабки пайтда ибодатхонанинг қурбонлик қилинадиган жойида оддийгина Конфуций номи ёзилган лавҳа осилган эди. Хитойга буддизм кириб келгач, лавҳа ўрнини энди Конфуцийнинг ҳайкали эгаллади. Цуйфудаги ибодатхонадан бошқа ҳаммаси бир хил шаклга эга эди. Унда Конфуций ҳайкали ёнига 86 шогирдининг номи битилган лавҳа ёки ҳайкаллар қўйилган. Цуйфудаги ибодатхонада уларнинг сони кўпроқ.

Файласуфга атаб қилинадиган қурбонликлар ва бошқа муҳим маросимлар тартибга солинган. Ҳар ойнинг биринчи ва 15-кунларида икки марта Конфуций ҳайкали олдида одатий қурбонликлар, йилда – баҳорда ва кузда икки марта алоҳида тантанали маросимлар ўтказилар эди. Тантанага келган император ва уларнинг мулозимлари донишманд тимсоли олдида туриб, унга: «Сен буюксан, эй мутлақ донишманд, сенинг фазилатларинг кўп, таълимотинг беқиёс, ўтганлар орасида сенга тенги йўқ!» – каби ҳамду санолар билан мурожаат қилганлар.

Конфуций номи ўрта асрларга келиб Хитойда илоҳийлаштирилди. Унинг тимсоли подшоҳлар бошидаги тожлардан ўрин олди.

ДАОСИЗМ

Даосизм фалсафий таълимот сифатида Хитойда мил. ав. биринчи минг йилликнинг ўрталарида конфуцийчилик билан деярли бир вақтда пайдо бўлди. Бу таълимот даставвал бирмунча мавҳум характерга эга бўлиб, дин билан ҳеч қандай алоқаси бўлмаган. Ушбу таълимот тарафдорлари ҳам конфуцийчилар каби ўз замоналаридаги ҳаракатларга қарши бўлганлар. Даосизм тарғиботчилари ҳам ҳукмдорлар орасидаги тинимсиз урушларни

коралар эдилар. Улар бошқа бир қатор фалсафий таълимотлар қатори орқага – «олтин аср»га қайтишга чақирар эдилар.

Даосизм ўзининг илк кўринишида назариядан кўра кўпроқ амалиётга алоқадор эди. Бу шаманизм, фолбинлик, табиблик билан боғлиқ эди. Чунончи қадимги даволаш услублари фалсафа, айниқса, даосизм фалсафаси билан чамбарчас боғлиқ бўлган. Шаманлар даволаш услубларида инсон танасидаги жараёнларни ташқи фазовий кучлар, ҳар хил рухлар таъсири билан боғлаб, жодугарлик ва сеҳрдан кенг фойдаланганлар.

Даосизмда мил. ав. IV – III асрларга келиб назарий асарлар пайдо бўла бошлади. Бундай асарларда ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий масалалар даосизм учун унчалик муҳим саналмади. Бироқ даосизм вакиллари илк бор борлиқ, табиат, коинот ҳақидаги тушунчаларни ишлаб чиқа бошладилар. Хитойдаги Цзись файласуфлар академиясида даосизм назарийчилари: Тянь Пень, Сун Цзянь, Инь Вень, Шень Дао, Хуань Юань ва бошқалар тўпланган бўлиб, улар инсон ва уни ўраб турган борлиқ хусусида бетўхтов мунозаралар олиб бордилар ва рисоалар ёздилар. Бундай асарлар ҳозирги кунгача сақланмаган, бироқ даосизмнинг асосий манбаси саналадиган «Даодецзин» рисоласида ўз аксини топган. Мазкур рисола муаллифи Лао-Цзи ҳисобланади. Унинг ҳаёти ҳақидаги маълумотлар кам, борлари ҳам ноаниқ. Афсоналарга қараганда, Лао-Цзи онасининг қорнида бир неча ўн йиллар яшаб, кекса донишманд ҳолида дунёга келган. Шунинг учун уни «Лао-Цзи» – «кекса донишманд», «қари бола» деб атадилар.

Лао-Цзи мил. ав. VII да туғилган, Конфуцийнинг замондоши ҳисобланади. Қадимги Хитой ёдгорликларида Конфуцийнинг Лао-Цзи билан учрашганлиги, унинг донолигидан ҳайратга тушгани ва уни *аждаҳо* деб атагани ҳақида ривоят келтирилади.

Лао-Цзи таълимотига кўра, табиат, жамият ва бутун борлиқнинг асоси «Улуғ Дао» ҳисобланади (*дао*, *тао* – «йўл», «ҳақиқат», «тартиб» демакдир). *Дао* ҳақидаги таълимот конфуцийчиликда бўлган. Чунки *дао* тўғрисидаги фикрлар конфуцийчилик ва даосизм шаклланишидан анча олдин мавжуд эди, шунинг учун ҳам ҳар икки таълимотнинг ўхшаш жиҳатлари кўп. Конфуций *дао*ни жамиятда муайян тартибларни яратувчи самовий қонунлар тажассуми деб ҳисоблаган. Бошқача айтганда, *дао* – ижтимоий меъёрлар, интизом ва ахлоқнинг йиғиндисидир. Даосизм вакиллари учун *дао* ўзгача мазмунга эга: *дао* умумий табиат қонуни ва ибтидо, интихонинг ўзагидир. Умумий мазмунда *дао* – бутун борлиқ демакдир. *Дао*ни ҳеч ким яратмаган, барча нарсалар *дао*дан келиб чиққан ва унга қайтади. *Дао* ҳеч кимга кўринмайди, сезги аъзолари уни илғай олмайди. Нимани кўриш, эшитиш, сезиш, англаш мумкин бўлса, у *дао* эмас.

Даосизм динининг асосий моҳиятларидан бири бу *дао* ва у билан алоқадор табиат фалсафаси ҳамда космогония масалаларидир. Иккинчи асосий нуқта мавжудлик, ҳаёт ва ўлимнинг нисбийлиги ва шунга боғлиқ ҳолда узоқ яшаш, абадий ҳаётга эришиш тушунчасидир. Милоднинг биринчи асрлари – Хань асрига келиб, абадий ҳаёт масаласи даосизм олимларининг асосий муаммосига айланди. Учинчи ва сўнгги масала *увей* тамойилидир. Даосизм фалсафасининг мана шу уч таълимоти Хань асрига келиб даосизм динининг шаклланишига асос бўлди.

Милодий иккинчи асрга келиб даосизм динида янги секталар пайдо бўлди. Улардан бири «Тайпиндао» («Буюк тенглик таълимоти») бўлиб, унинг асосчиси Чжан Цзуэ ҳисобланади. У халқ орасида сеҳр-жоду орқали барча касалликларни тузатувчи ҳамда киши умрини узайтирувчи шахс сифатида шуҳрат топди. Унинг атрофига кўплаб одамлар йиғилдилар. Чжан Цзуэ одамларни 36 жанговар гуруҳга бўлган. Катта гуруҳларга «*да фан*» катта сеҳргарлар, кичик гуруҳларга «*сяо фан*» кичик сеҳргарлар бошлиқ этиб тайинланганлар. Сектада юқори бошлиқ Чжан Цзуэ («Буюк осмон раҳнамоси») саналади. Унинг икки укаси «Буюк ер раҳнамоси» ва «Буюк инсон раҳнамоси» деб талқин қилинади. Бу учталиқ даосизмдаги учталиқ таълимоти – осмон, ер ва инсон бирлигининг рамзий тимсоли эди. «Тайпиндао» сектаси таълимоти «Тайпинцзин» китобига асосланади.

«Тайпиндао» сектаси билан бирга яна бир «Удоумидао» («Беш доу гуруч таълимоти») сектаси ҳам мавжуд бўлиб, Қадимги Хитой жамиятида катта таъсир доирасига эга бўлган. Унинг асосчиси машҳур даочи Чжан Дао Лин бўлиб, у ушбу сектанинггина эмас, балки бутун даосизм ибодатхонасининг асосчиси ҳисобланади.

Ушбу секталар тарихда ҳукмрон табақаларнинг адолатсизлигига қарши кўплаб сиёсий курашларга, кўзғолонларга бошчилик қилган.

Даосизм биринчи минг йилликда буддизм ва конфуцийчилик билан рақобатлашиб келди. VI асрга келиб даосизм конфуцийчиликдан кейин иккинчи ўринни эгаллаган эди. XIII асрдан бошлаб даосизм таълимотининг аниқ асосларга эга эмаслиги ва илк даврдаги юксак таълимотлари турли хурофотлар билан алмашгани туфайли инқирозга юз тута бошлади.

XX аср бошларига келиб Хитойда турли даосизм секталарига қарши кураш бошланди. Ўтган асрнинг иккинчи ярмида даосизм тарафдорлари жуда озчиликни ташкил қилди. Ушбу кичик гуруҳлар монахлар, тарғиботчилар ва башоратчиларни ўз ичига олар эди.